

صلیب اُتے یسوع مسیح دی موت دے حوالے دے نال سچائی نوں تلاش کرن والے اک
مُسلماں دے دو سوال:

کیہ او صلیب اُتے مریا سی؟

جے ایہہ ای گل اے تے او صلیب سے اُتے کیوں مریا سی؟

[ڈرافٹ 24 اکتوبر 2009]

میں ویکھدا پیا آں پئی مسیحی ایسٹر دی تیاری کردے پئے نے۔ مینوں کجھ یاراں توں پتہ لگیا
اے پئی مسیح واقعی صلیب اُتے مریا سی۔ پر میرے مُسلماں یار تے ساڈی (مُسلم) تعلیم دے
مُطابق اوہدی تھیں تے کوئی ہو رہندہ مریا سی۔ پر میں ایہہ یقین رکھدا آں پئی جے بائبل ایہہ
اکھدی اے پئی ایہہ یسوع مسیح سی تے میں ایہہ ایمان رکھدا آں پئی ایہہ مسیح ای اے۔
اصل وچ مُسلم ایمان دے مُطابق صلیب دے جاوَن دیاں کہانیاں وکھریاں نے پر حقیقت نوں
جانن دی لوڑ اے۔ ہوسکدا اے پئی بہتر سمجھ بوجھ دے لئی مینوں پڑھن دی لوڑ اے۔
پر میرے لئی ایہہ گل بہت ای اہم اے پئی مسیح یسوع صلیب اُتے کیوں مریا سی۔ او اپنے
آپ نوں اپنیاں ویریاں توں بچا سکدا سی تے فیر اوہنے اپنے آپ نوں صلیب اُتے کیوں مارن
دیتا سی؟

پہلی گل تے ایہہ ہے پئی تُسی حقیقی طور تے جاننا چاہندے او پئی کیہ ہو یا سی۔ تے جیویں پئی
تُسی جاندے او پئی مسیح دی موت دے بارے دے وچ مختلف ترجمیاں دے وچ مختلف رائے

پائی جان دی اے۔ پر تسی ویکھو گے پئی قرآن نے ایس حقیقت نوں واضح طور تے بیان کیتا اے
پئی مسیح تارتخی طور تے مریا سی۔ پر ایہہ غیر واضح ہے پئی تصلیب دے موقع تے کیہ کیہ
واقعات رونما ہوئے سن۔

عام طور تے قرآن یسوع مسیح دی موت دے بارے بہت ساریاں تھواواں تے وضاحت دے
نال بیان کردا اے۔ پر اک آیت دے وچ اختلاف پایا جاندا اے جیویں پئی سورة النساء
(156-157) وچ ایس گل نوں تسلیم کیتا گیا اے۔ پر مسلمان ایس آیت نوں مسلسل غلط
تعبیر کردے رہے نے۔ ایس توں پہلاں پئی اسی ایس مُتنازعہ مسئلے ول نوں جائے میں
چاہندا آں پئی اسی ویکھئے پئی قرآن وچ ایہدے بارے دے وچ کیہ لکھیا ہویا اے۔
ایہہ آیت کئی سالوں تیکر مسلماناں تے مسیحیاں دے وچ بحث و تمحیص دا موضوع بنی رہی
اے۔

پہلا حوالہ مکی سورت مریم دی ۳۳ تے ۳۴ آیت دے وچوں ملدا اے جہدا ترجمہ ایویں کیتا
گیا اے:

تے او ای سلامتی میرے اُتے جیس دن میں پیدا ہويا تے جیس دن میں مراں تے جیس دن
جیوندہ چکیاں جاواں۔

ایہہ آیت یسوع مسیح دی موت دے بارے دسدی اے جہدا مطلب ایہہ ہے پئی سانوں فطری
طور تے ابنِ مریم دیاں انسانی سچائیاں توں مُتفق ہونا چاہیدا اے۔

جیوندہ چکیا جاواں دا حوالہ انجیلِ مقدس دے وچوں یسوع مسیح دے مُردیاں دے وچوں
جیوندے کیتے جاوَن دا واقعہ اے۔

پر تاں وی ۱۵ اتوں ۱۹ آیت دے وچ ایسُنوں زکریا تے یوحنا پتسمہ دیون والے دے حوالے
دے نال بیان کیتا گیا اے۔

تے او ای سلامتی میرے اُتے جیس دن میں پیدا ہويا تے جیس دن میں مراں تے جیس دن
جیوندہ چکیاں جاواں۔

دفن کرن دی کہانی بعد وچ مدینہ وچ واقع ہوئی سی۔ ایہدا مطلب ایہہ ہے پئی قرآن ایہدی
تشریح دے بارے چُپ اے۔ قرآن دے وچ فعل مُستقبل دا صیغہ نہیں اے۔

قرآن وچ (سُورۃ النسا ۳۳ تے ۳۴ آیت) بہت بعد دی موت دا ذکر کیتا گیا اے۔ پر ایہدا
سِدھا مطلب اوہدی موت تے طبعی انسانی زندگی دا خاتمہ اے۔

مدنی سورت ال عمران دے وچ لکھیا ہويا اے:

(ترجمہ) اے عیسیٰ (یسوع مسیح) یاد کرو جدوں اللہ نے فرمایا پئی میں تینوں پوری عُمر تیکر
پہنچاواں گا تے تینوں اپنے ول نوں چک لیواں گا تے تینوں کافراں توں پاک کراں گا تے
تیرے پیراں نوں قیامت تیکر تیرے مُنکراں اُتے علبہ دیواں گا۔ فیر تُسی سارے میرے ول
نوں پلٹ آؤ گے۔ تے میں تہاڈے وچ فیصلہ دیوں گا جیسہڑی گل دے وچ جھگڑے ہون۔
تے فیر تُسی میرے ول نوں مڑ آؤ گے۔

لفظ مُتَوَفِّیْکَ دا مطلب اے پئی تہاڈی موت ہوئے گی تے ایہنوں انساناں دے مرن دے لئی
ورتیا جاندا اے۔ (سورۃ 2 آیت 40-41)

ایہمانداراں نوں اللہ دے ول نوں بلایا گیا تے اوہناں نوں جیوندہ کیتا گیا۔ ایہدا مطلب اے
پئی او اوہدے ول واپس آجاندا ہے۔

سورۃ 6: 60 دے وچ ایہہ ای فعل یسوع مسیح دے بارے دے وچ ورتیا گیا اے۔ جی دیر
میں او تھے رہیا اوہدا گواہ رہیا اوہناں نے مینوں قبول نہ کیتا تے ٹیسی ای سی جیہڑے اوہناں
نوں ویکھدے سی۔

بہر حال ایہناں دو آیتاں دے وچ مسیح دے آون تے خُدا دے ولوں بولن تے اوہدی پہلی
موت دے بارے دے وچ اے۔ (سورۃ 19: 33-34)

مفسرین نوں ایہناں آیتاں توں کجھ مُشکلات دا سامنا کرنا پیا سی تے ایویں اوہناں نے (سورۃ
4: 56-57) وچ مسیح دے صلیب دے جان دا انکار کیتا سی۔ بعیدوی نے ایہدے پج۔

مطلب بیان کیتے نے۔ (سورۃ 3: 48-55) ایویں ایہدا بھر پور مطلب آخرت دے ول نوں
اشارہ کردا اے پئی میں تینوں (مسیح نوں) زمین توں جیوندہ چک لیواں گا یا تُو بُرائی دا خاتمہ

کریں گا۔ تے دُنیاں دیاں رُوحاں تیرے راہ وچ رکاوٹ بنن گئیاں۔ یا کجھ دُناں باہجوں اللہ
اوہنوں فیر موت دیوئے گا تے فیر اوہنوں آسمان اُتے چک لیوئے گا۔ ایہہ اخیرِی گل مسیحی
آکھدے نے۔

پر بعید وی دے خیال دے مطابق ایس متن دے وچ اوہدی حقیقی موت دا ذکر پایا جاندا اے۔
ایس آیت دے تناظر دے وچ اک دورِ جدید دا لکھاری سورۃ 3: 48-55 دے بارے ایہہ
آکھدا اے :

اللہ عیسیٰ (یسوع مسیح) نوں مخاطب کردیاں ہوئیاں ایہہ آکھدا اے درحقیقت میں او ای آل
جسنے تینوں موت دتی اے یاں میں ای آل جیہڑا تینوں موت دیندا آل۔ ایہدے وچ اسمِ ضمیر
نوں معروف بنایا گیا اے۔ ایہدے تے ”رَافِع“ دے فعل نوں وی معروف بنایا گیا اے۔
ایہہ ای فعل ”رَافِع“ نوں سورت 4: 157 دے وچ ورتیا گیا اے۔ پر جیہڑا عمیق نقطہ
ایہدے وچوں نکلتا اے او اک سوال اے۔ پئی میں تینوں موت دتی اے تے میں تینوں
جیوندہ کر کے اپنے کول لیاواں گا۔ ایہہ اصل وچ یسوع مسیح (عیسیٰ) دے بارے دے وچ
حقیقی تجربہ نہیں اے۔ قربانی (جان دیون) دے لئی کول پہنچ کے انکار دا جواز پیدا نہیں ہندا
اے۔ جے متن دا مطلب مستقبل دے نال نہیں اے تے ایہہ بہت پہلاں دا واقع ای جیہڑا
انجیل دے نال بہت مطابقت رکھدا اے۔ دوجی اصطلاح ایہہ ہے پئی ایہہ اوہدے بیرونی دے
نال تعلق رکھدا اے۔ ایہدے توں مراد ایہہ ہے پئی اوہدا صلیب اُتے جان دینا پہلاں توں ای
مقرر سی۔ ایہہ آیت جاری رہندی اے میں تینوں پاک کراں گا جیہڑے تیرے مُنکر ہوئے۔
یسوع مسیح دی بے گناہی نوں ثابت کرن دے لئی خُدا آپ اوہنوں جیوندہ کرے گا۔ (ڈیلیو آر
آئی کیو 105-107)

ذرا ایس نقطے اُتے دھیان کرو خُدا نے یسوع مسیح نوں ماریا ایس گل نوں اک پاسے رکھدیاں
 ہوئیاں پئی او کیرہی موت مریا۔ (جیویں پئی طبعی موت، جنگ وچ شہادت، نبیاں نوں اذیت دی
 موت یا صلیب دی موت) خُدا دے سوائے موت اُتے کسے نوں وی اختیار نہیں اے۔ او
 دوجیاں دی رائیں انساناں دے اُتے موت لیا وندا اے۔ [موازنہ کرو ۳-۴۵ کوئی جان خُدا
 دے حکم دے بغیر مر نہیں سکدی اے ساریاں دا ویلا لکھیا ہویا اے]

قرآنی آیتاں دے حوالے دے نال مسیح دی موت دا ذکر کیتا جا چکيا اے۔ سورۃ 5: 117 دے
 وچ لکھیا اے پئی تُو ای مینوں چکا لیا اے (تُو فِیتنی) وچ وی یسوع مسیح دی موت دا ذکر پایا
 جاندا اے پئی مسیح مستقبل دے وچ مرے گا یعنی اپنی دوجی آمد تے۔

بعد وچ الزہر یونیورسٹی دے ریکٹر ڈائریکٹر شولیت نے اگھیا پئی تُو فِیتنی دا مطلب معمولی موت
 اے۔ ایہدے وچ دوبارہ آکے مرن دے بارے کجھ نہیں پایا جاندا اے۔ کیوں جے ایہہ آیت
 یسوع تے جدوں او فیر آوے گا اوہدے نال تعلق رکھدی اے۔ ایس آیت دے وچ اوس
 موضوع دے بارے دے وچ بیان کیتا گیا اے پئی یسوع مسیح اپنی زندگی دا دورانیہ پُورا کرے
 گا تے اوہنوں جیوندہ چکا لیا جاوے گا۔ (ڈبلیو آر: جے آئی کیو 115)

اک مُسلمان لکھاری آکھدا اے:

مُسلمان عام طور تے قرآن دے بیان دے مطابق صلیب دتے جاوَن دے واقعہ دا انکار کردے
 نے۔ اوہناں نے اوہنوں نہ تے قتل کیتا تے نہ ای صلیب دتا سی۔ ایہہ صرف اوہناں نوں

ایویں لگدا اے پئی اوہنوں قتل کیتا گیا سی۔ نہ خُدا نے اوہنوں اُٹھایا، خُدا در حقیقت حکمت والا اے۔ قُرآن ایہہ بیان کردا اے پئی میں تے تیرے (مسیح) توں فیصلہ دیوں گا، میں تینوں اپنے ول چک لواں گا۔ (سورت 3: 55)

جیہڑے لوک ایس گل اُتے دلالت کردے نے پئی یسوع اصل وچ مریا سی او یہودی سن تے ایس گل اُتے فخر کردے سن پئی اوہناں نے اوہنوں ماریا اے۔ دوجی آیت دے وچ ایہہ خیال اے پئی یسوع نوں اُتے چک لیا گیا اے۔ ایہدا مطلب ایہہ ہے پئی یسوع کدی وی طبعی موت نہیں مریا اے۔ (سورت 5: 117) ایس آیت دے وچ خُدا تے یسوع مسیح دے وچکار گل بات ہندی اے۔ قیامت دے دن یسوع (عیسیٰ) خُدا نوں اکھدا اے:

میں اوہناں نوں نہیں اگھیا سی پر او ای جیہڑا تُو مینوں حکم دتا سی پئی اللہ نوں پُوجو جیہڑا میرا رب سی تے تہاڈا وی رب اے تے میں اوہناں اُتے مطمع سی جدوں تیکر میں نہ مریا۔ تے فیر جدوں تُو مینوں تے تُو ای اوہناں اُتے نگاہ رکھدا سی تے ہر شے تیرے سامنے حاضر اے۔ ڈبلیو آر: کیو یو جی (155)

تے مسیح (عیسیٰ) دے آسمان اُتے جاوَن دا ذکر قُرآن وچ دو واری آیا اے۔ خُدا اکھدا اے پئی اے عیسیٰ (یسوع) میں تینوں پوری عُمر تیکر پہنچاواں گا تے تینوں اپنے ول نوں چک لیواں گا۔

خُدا نے اوہنوں اُتے چک لیا سی۔ ایہناں حوالیاں دے مطابق یسوع مسیح (عیسیٰ) مرے بغیر جیوندہ اُٹھیا گیا سی۔ پر پہلیاں حوالیاں توں ایہہ گل واضح ہو جاندی اے پئی موت دے بعد مسیح نوں چکیا گیا سی جمدے بارے دے وچ یسوع مسیح دے تعلق نال پہلاں بیان کیتا گیا سی۔

سگوں جدوں او ابے جھولے وچ ای سی تے اوہنے آکھیا پئی اوس دن اُتے سلامتی جدوں میں پیدا ہويا اوس دن اُتے سلامتی جدوں میں مراں تے اوس دن اُتے جدوں میں فیر جیوندہ

کیتا جاواں۔ [WR : GCG 93-94] XIX 34

بہر حال یسوع مسیح دے متعلق اوہدی موت تے آئندہ جیاتی دے تعلق دے نال قرآن بہت واضح بیان کردا اے پئی اوہنے تاریخ وچ حقیقی انسانی موت نوں برداشت کیتا سی تے ایہہ حضرت محمد دے پیدا ہون توں پہلاں ہويا سی۔

مُسلماں کئی سالوں تیکر ایس گل وچ مُبالغہ آرائی کردیاں ہوئیاں ایہناں آیتاں نوں اکھے انداز دے وچ سمجھدے رہے۔ سورۃ النسا دی ۱۵۶ ویں آیت دی روشنی وچ اوہناں نے مسیح یسوع دی موت تے صلیب دے جاون دا انکار کیتا سی۔

بھاویں جے قرآن دے وچ ایویں بیان نہیں کیتا گیا اے جیویں اسی ویکھیا اے۔

دوجی گل: مُسلماں تے غیر مُسلم عالم اس لسانی اختلاف تے شک دا شکار رہے نے۔

ایویں مختصر طور تے اسی ایہہ آکھ سکدے آں پئی یہودیّاں دے اوس دعویٰ دی نفی کیتی گئی
جہدے اُتے او فخر کردے سن پئی اوہناں نے مسیح نوں ذاتی طور تے اخیرِی حربہ دے طور تے
مار دتا سی۔

ایہدے توں وہد کے اسی کجھ نہیں آکھ سکدے آں۔

ایہناں بیاناں دے بارے کجھ دھیان کرو۔
پہلے باب دے وچ ماڈرن مُسلم قرآن دے طالب علماں دی تصحیح دی اک کوشش کیتی گئی سی
پئی مسیح یسوع صلیب اُتے مریا سی۔ سورۃ ۴ دی ۷۵ آیت:

مفہومات دی مختصر بحث نال ایہہ گل سامنے آندی اے۔ قرآن آپ ایس مُعلّے دے وچ تاریخی
لحاظ دے نال غیر جانبدار اے کہ مسیح یسوع نوں صلیب دتا گیا سی۔ ایہدے لئی ایہنوں

دھیان دے نال پڑھن دی لوڑ اے۔ [WR : CAQ 143]

طوبیاس میر اسلامک فلاسفی دا اورینٹل سکول تے افریقی مطالعہ ان لندن دے وچ لیکچرار اگھدا
اے پئی مسیح یسوع دی تصلیب دے تعلق دے نال پائے جاوَن والے حوالے حقیقی نے۔
او کجھ مُسلم ماہرین علم الہیات دا حوالہ دیندا اے۔ جیویں پئی وہاب ابن منایج تے قاسم ابن
ابراہیم نے صلیب دتے جاوَن دی حقیقت نوں قبول کیتا اے۔ اوہنے حدیث دی اعتباریت

اُتے تنقید کیتی سی پئی یسوع مسیح دی زمینی زندگی دے وچ اوہنوں صلیب دتا گیا سی تے ایہہ عقل و فہم دے نال معیاری گل اے۔

ملک ایہہ آکھدا اے پئی کجھ مُسلمان عالماں دے مطابق قرآن ایہہ نہیں آکھدا اے پئی یسوع مسیح نوں نہیں ماریا گیا سی تے نہ ای اوہ ایہہ آکھدا اے پئی اوہنوں صلیب دتی گئی سی سگوں او ایہہ آکھدا اے پئی اوہنوں یہودیاں نے نہیں ماریا سی۔ کلوری دے حوالے دے نال لہسنال دا انکار نہیں کیتا جاسکدا اے۔ [W R : ICC . 345-346]

ایہہ بناوٹی تے مصنوعی سی ایہدے وچ قرآنی لفظ دی بنیاد نوں پیش کیتا گیا اے۔ ایہہ ہابیکس لیگو منن دی اک مثال اے ایہدے وچ مُتنازعہ تفسیر تے اسلوب پایا جاندا اے۔ متن دے وچ ابہام گوئی مُسلمان ماہرین گرائمر دیاں چابدستیاں دا کمال اے جنہاں نے ایہناں آیتاں نوں توڑ مرؤڑ کے پیش کیتا اے۔ جیویں پئی بہت سارے مُفسر زیادہ تر گرائمر دے ماہر سن۔ کیوں جے قرآن دا متن بہت زیادہ کمائیاں تے روایتاں اُتے مبنی سی۔ کیوں جے مُفسرین دا بیان اے پئی قرآن دی تفسیر دے مختلف پہلو نے۔

یحییٰ ابن زیاد الفار (207 / 822) یحییٰ ابن زیاد الفاراکوفی سی جیہڑا قرآنی علم دا ماہر سی۔ او لفظاں دی کھل اُتارن والا سی نہ پئی لفظاں نوں نواں روپ دیون والا۔ او ایہنا ماہر سی پئی خلیفہ مامون (218/833) دیاں پُتراں دا اُستاد سی۔ اوہدی کتاب ما عمل قرآن دا زیادہ تر تعلق

گرامر دیاں بُنیادی سوالات دے نال سی۔ ایویں دا ای اک عنوان اک صدی دے بعد الزجاج نے لکھیا سی۔

الفاراسورة 4: 157 دے بارے او لاحقہ ہا دے اخیر وچ مَاتْلُوْهُ (یعنی اوہنے اوہنوں قتل نہیں کیتا) ایہہ یسوع مسیح دی موت دی بجائے علم دے تعلق دے نال اے جیویں پئی او آگھدا اے۔ میں ایہنوں چنگی طرح دے نال جاندا آں۔ ”مَاتْلُوْهُ عَلِمًا“ دا مطلب اے پئی میں ایہنوں یقیناً جاندا آں۔ ایہہ رائے تے لفظی گل دی بجائے رپورٹ اے پئی اسی ایس اقتباس دے حوالے دے نال لفظی گرامر دیاں وضاحتاں ویکھاں گے جیہڑیاں بار بار ایہناں صفحیاں دے وچ آوندیاں پئیاں نے۔ اہم گل ایہہ ہے پئی بااثر عالماں تے مثالی مُسلماناں نے ایہناں بیاناں نوں شامل کرنا ضروری نہیں سمجھیا اے جیہڑے مسیحیاں دے تاریخی لحاظ دے نال مسیح دے صلیب دتے جان دے حوالے نال سن۔ اوہدی تفسیر ایس بیان توں چنگی اے جمدے تعلق دے نال بحث و تمحیص ہندی اے۔ الفاروا واضح طور تے ایہہ بیان کردا اے پئی ایہہ مسیح نہیں اے جمدے مُتعلق قرآن آگھدا پیا اے پئی اوہنوں قتل نہیں کیتا گیا اے۔ ایہہ تفسیر تاریخی لحاظ دے نال بہت اہمیت رکھدی اے۔

ابو محمد عبداللہ بی مسلم بی قُتیبہ الدناوری (276/889) ایہدا ناں عام طور تے ابنِ قُتیبہ اے۔ تے ایہدی کتاب تفسیر غرب القرآن قرآن مجید دیاں بہتیاں اوکھیاں حوالیاں اُتے گل بات کردی اے جیہڑے اوس دور دے وچ ہر پاسے زیر بحث لیائے جانداں سن۔ اوس دور

دے وچ آیتاں نوں ایویں ای زیرِ بحث لیایا جاندا سی۔ ایہدے وچ حیرانی دی گل اے پئی
وضاحت دے لئی شُبہ یاں رافعہ نہیں پُچھ گئے سگوں یقْمون اے۔ ایویں ساری وضاحت
ہوجاندی اے پئی اوہناں نے اوہنوں قتل نہیں کیتا۔

اَلْمَلُوه یَقِیْنًا) دا مطلب اے پئی اوہناں نے ایس علم نوں ختم کر دتا اے) ایہدا مطلب ایہہ
ہندا اے پئی او ایہدے بارے دے وچ بالکل وی نہیں جاندے۔ (علمِ الیقین) ایویں دا مطلب
اصل وچ ایہہ ہندا اے پئی موت در حقیقت واقع ہوئی سی۔ عربی شاعری دے وچ موت دے
لئی یقْم بہت ای مُلائم لفظ اے۔ صرف اک ای گل اے (یقین) اوہناں نے آکھیا [تقوات]
جہدے توں مراد اے پئی میں اوہنوں یقیناً قتل کیتا اے۔ تے میں اوہنوں علم وچ ماریا۔
(عِلْمًا) ایہہ اک طرح دی علامت اے (استی ما) ایس ای حوالے دے نال ورتیا گیا اے۔ حدیث
تے الکلام دی وی ایہہ ای رائے اے۔ ایویں خُدا اکھدا اے پئی اوہناں نے اوہنوں قتل نہیں
کیتا یقیناً نہیں۔ ایویں اوہناں نوں یقین نہیں اے ایس لئی آکھ سکدے آں پئی ایویں کسے
نوں نیواں کرن دے لئی یا اپنی برتری دکھاو دے لئی کیتا گیا سی۔ خُدا اکھدا اے پئی او مسیح
دی موت دے بارے دے وچ بالکل وی نہیں جاندے نے۔ ایس لئی ایہہ قیاس آرائی تے
مبنی سی۔

ایہہ تفسیر واضح کردی اے پئی لکھاری دا مطلب ایہہ ہے پئی یہودیال نوں ایہدے بارے
وضاحت دے نال پتہ نہیں سی پئی اوہناں نے ایہہ کیہ کیتا اے۔ ایس لئی ایہہ مُتضاد تے

مُتَنَزَعہ اے پئی اوہناں نے اوہنوں قتل نہیں کیتا۔ ایہنوں آیت دے حوالے دے نال اہم سمجھنا چاہیدا اے۔

الذجاج (923/310) ابو اسحاق ابراہیم ابن انصاری الذجاج جیہڑا الطباری دا ہمعصر سی تے او گرائمر دا ماہر خیال کیتا جاند اسی۔ اوہدا بہتتا ویلا بغداد دے وچ لسنگیا سی تے اوہدا بہت کم وی اوتھے ای ہویا سی۔ اوہنے لغت نویسی دے حوالے دے نال کئی کتاباں لکھیاں سن۔ قرآن مجید دے کم دے حوالے دے نال اوہنے دلچسپ تے احتراعی شیواں نوں پیش کیتا سی۔ ایس آیت دے حوالے دے نال پچھلی تفسیر دے وچ ایہہ شیواں ویکھن نوں نہیں ملدیاں نے۔

اوہدا تعلق تفسیر دے نال اے جدوں خدا چاہندا سی پئی یسوع نوں چک لیوئے تے اوہنوں دوجیاں توں پاک کرے۔ یسوع نے اپنیاں حواریاں نوں آکھیا کون اوس شکل نوں قبول کرے تے صلیب اُتے قتل کیتا جاوئے تے باغ دے وچ داخل ہوئے۔ اوہناں دے وچوں اک نے آکھیا پئی میں۔ ایویں اوہدی شبیہ اوہدے اُتے اُتر آئی تے جدوں او قتل ہویا تے خدا نے یسوع نوں اُتے چک لید۔ ایہہ گل نہیں ہوسکدی اے مینوں ایہدے وچ کوئی شک نہیں اے پئی او اوہناں دے اُتے ظاہر ہویا۔ اوہناں دے آنکھن دے مطابق بہت سارے لوک اوہدی قبر اُتے اتفاق نہیں کردے نے۔ جیہڑے لوکی ایس گل دے اُتے اتفاق کردے نے پئی او ماریا نہیں گیا تے اوہ اوہنوں خدائی طاقت والا سمجھدے سن۔ ایس لئی اوہناں نے اوہنوں قتل نہیں کیتا

تے کُجھ نے آکھ دتا پئی او قتل ہو گیا اے۔ ایویں او ایس گل دے بارے دے وچ شک وچ سن۔ اوہناں نوں پتہ نہیں سی پئی اوہناں نے قیاس آرائی توں کم لیا اے۔ علمون دا مطلب اے پئی اوہناں نوں علم نہیں اے ایس طرح اوہناں نے قیاس آرائی توں کم لیا اے۔ کُجھ نے آکھیا ’’ہا‘‘ (اسم ضمیر) دا تعلق (اُہناں) علم دے نال اے۔ ایہدا مطلب اے پئی یقیناً اوہناں نے علم نوں نہیں ماریا اے۔ مآ قتلوه ، علما ہم یقلو‘‘ آکھیا گیا اے پئی میں ایہنوں علم توں ماریا اے۔ میں ایہنوں پورے علم دے نال جاندا آں۔ تے کُجھ آکھن گے پئی اوہناں نے اوہنوں نہیں ماریا اے۔ ایہدے وچ او حضرت عیسیٰ دے بارے دے وچ گل کردے پئے نے جیویں پئی خُدا نے آکھیا اے:

اوہناں نے اوہنوں قتل نہیں کیتا اے تے سولی اُتے نہیں چاڑھیا اے۔
 الذمخشری (1144/538) اپنے ویلے دا بہت وڈا مفسر تے لغت نویس منیا جاندا سی۔
 اوہنوں علم التفسیر دے وچ بہت اُچا مقام حاصل سی۔ اوہدی تفسیر نوں عزت تے احترام دی نگاہ دے نال ویکھیا جاندا سی۔ اوہنے قرآن مجید دے حوالیاں نشانیاں تے گرام دا تجزیہ وی پیش کیتا سی۔ او ایہدے توں مشہور کہانی وی پیش کردا اے۔ یسوع (عیسیٰ) نے اپنیاں حواریاں نوں پچھیا پئی کون میری خاطر آزاد مرضی دے نال قتل ہونا چاہندا اے۔ فیہر خُدا نے یسوع دی تشبیہ اوہدے اُتے گھلی تے او صلیب اُتے مر گیا۔

الذمخشري دے لئی ایہہ واقعہ غیر تسلی بخش سی جدوں اوہنے اُلھے ہوئے واقع دی تفصیل نوں
جانیا۔ کجھ لوکاں دا خیال اے پئی یسوع صلیب اُتے مریا اے۔ جے یسوع مریا اے تے ساڈا
ساتھی کتھے گیا اے؟ تے جے ساڈا ساتھی قتل ہويا اے تے فیر یسوع کتھے گیا اے۔ کجھ
اکھدے نے پئی ساڈیاں اکھیاں دے سامنے اسمان دے اُتے چک لیا گیا تے جسم ساڈے جسمان
دی طرح دا جسم اے۔

ہُن الذمخشري اپنی گل نوں شروع کردا اے۔ اوہ اپنی تفسیر دے وچ گرامر دے حوالے دے
نال بیان کردا اے۔ ایہہ اک عام تے سدھا جیہا سوال اے۔ شبیہ دے فعل توں پہلاں کیہ
آندا اے۔ اسی پہلاں ای ایس لفظ نوں جان دے آں مسیح دی شبیہ ایہدے ای نال سی۔ فیر
کوئی یاں اوہدا ہم شکل آسے پاسے نہیں سی جدوں قرآن مجید دے وچ ایس حوالے دے نال
کوئی بندہ ایویں بیان نہیں کیتا گیا اے۔ ایہدے نال کوئی غرض نہیں اے اصل مقصد تے
ایس کتاب اُتے ایمان لیانا، پڑھنا تے اوہناں حقیقتاں نوں جاننا اے جیہڑیاں غیر واضح نے۔
استھے ایہہ سمجھنا ضروری نہیں اے پئی جیہڑا فعل ورتیا گیا اے او غیر شخصی اے۔ ایہہ اوہناں
دے اُتے غیر واضح سی تے ایویں وضاحت کیتی جاندی سی پئی ہو ایلہ الیہا نوں اوہدی شکل
دے طور تے ورتیا گیا سی۔ ایویں ایہہ ترجمہ ایویں بیان ہندا اے پئی اوہناں نے نہ اوہنوں
صلیب دتی تے نہ ای اوہنوں قتل کیتا۔ کیوں جے او تھے تے شکل دا تنازعہ سی۔

الذمخشري توں پہلاں کسے نے وی ایس گل نوں اپنی دلچسپی دے نال بیان نہیں کیتا سی۔ ایس توں پہلاں اسی الذجاج دی گرامر نوں دلچسپی دے نال ویکھیا سی۔ پر ایہہ سچائی اے پئی
الذمخشري توں پہلاں کسے نے وی ایس آیت نوں ایس دُکھائی دے نال نہیں ویکھیا سی۔ جے
ایہہ گل غیر واضح سی پئی او یسوع نہیں سی سگوں اوہدا ہمشکل سی تے اسی کنوں اوہدا ہم
شکل بنا سکدے آں؟

ایس آیت دے حوالے دے نال کجھ مُفسرین ایس گل نوں تسلیم کردے نے پئی خُدا ای ایس
گل نوں بہتر جاندا اے۔

اخیر وچ محمد ابن اسحاق متناقص روایتاں اُتے اپنیاں خیالاں نوں بیان کردا اے۔ ایہہ تفسیر
ایس خیال اُتے ختم ہندی اے پئی خُدا ای ایہدے بارے دے وچ چنگی طرح دے نال جاندا
اے۔

[فٹ نوٹ: ایہہ مفروضہ سلمنے آوندا اے پئی لکھاری ایس گل دے وچ بہت ای مخلص سی۔
اوہنوں مُضمر رکھن دی کوئی لوڑ نہیں۔ جے ایہہ ایویں دا ای تنقیدی رویہ اے تے دتے گئے
حوالے دی تعبیر نہیں ہندی اے۔

عظیم الرازی (606/ 1209) وی اسی بحث نوں ایویں مُکاوند اے۔

نبوت دے ویلے ایس نقطے دے بارے دے وچ واہدا ہندا اے۔ الرازی دی 4: 158 دے
بارے بحث ایس گہرائی تے وسعت نال بہتی نہیں اے۔ او مُستند حوالیاں دے بغیر بہت

ساریاں گلاں نوں بیان کردا اے۔ جیہڑی مسیح دے جسمانی طور تے چُکے جاون دی ڈرامائی تعبیر اے۔ الرازی ایہناں مُتنازعہ بیاناں وچ واہدا کردیاں ہوئیاں آکھدا اے پئی خُدا ای ایہدے بارے دے وچ واضح جاندا اے پئی مسیح دے نال کیہ ہو یا سی۔

تاں وی او 3 : 55 دے اُتے اپنیاں خیالاں نوں بیان کردا اے جیہڑے اوہنے اوہدے بارے دے وچ کیتے (سورة 4: 158)

تیجی گل:

ہُن بہت ای معتبر تے قابل یقین گواہیاں تہاڈی خدمت وچ پیش نے۔ جیہڑیاں دونواں مُسلماناں تے غیر مُسلماں دے لئی قرآن نے آپ بیان کیتیاں نے تے ایہہ مسیح دی صلیب دی نفی نہیں کردیاں نے۔ پر بہت ساریاں مُسلماناں نے یسوع نوں نہیں ماریا سی۔ قرآن مجید یسوع دے سولی چرھائے جاون دی نفی نہیں کردا اے پر ایہدی تفسیر کرن والے ایویں ای کردے نے۔ او دونویں ای مُسلم تھیالوجی دے وچ اک نہیں ہین۔

ایس بیان اُتے تاریخ تے جدید حوالیاں دے لحاظ دے نال دھیان کرو۔

جدید مُسلمان مسیح دے صلیب دے جاون دے تاریخی پہلو دے حوالے دے نال قرآن نوں نہیں پڑھدے نے بہ نسبت دوجیاں دے۔

مُسلماں عام طور تے قرآن دے محض بیان دی بناتے انکار کردے نے۔ اوہناں نے نہ ای
اوہنوں صلیب دتی تے نہ ای اوہنوں قتل کیتا سگوں اوہناں نوں ایویں لگدا ای اے پئی ایویں
ہویا اے۔ (WRQUG 155)

جدوں پئی یوحنا دمشق دا وسن والا قرآنی تعبیر دے حوالے دے نال ایہہ بیان کردا اے پئی
ایہہ انصاف اُتے مبنی نہیں اے۔ قرآن مجید آپ ایس گل دی تصدیق کردا اے پئی یہودیوں
نے یسوع نوں صلیب نہیں دتا اے۔ ایس گل دے وچ واضح فرق اے پئی یسوع مسیح نوں
سولی اُتے نہیں چاڑھیا گیا سی۔ یوحنا دمشقی تے قرآن دے کئی مفسر ایس گل دے انکاری
نہیں پئی یسوع مسیح نوں صلیب نہیں دتا گیا سی۔ سورۃ 4: 157 دی تفسیر دے وچ
یکسانیت پائی جاندی اے۔ ایس آیت تاریخی نکات تے واقعات دے وچ ایس گل توں انکار
نہیں کیتا گیا اے پئی مسیح نوں صلیب نہیں دتا گیا اے۔ پہلی تے بار بار ہون والی تفسیر
ایس گل دے حق وچ اے پئی یسوع مسیح نوں معجزانہ طور تے صلیب توں بچا لیا گیا سی۔ تے
جیہڑا بندہ صلیب اُتے مریا سی او کوئی ہو سی۔ ایہہ گل تشریح تے روایاتی فوقیت دی حامل
اے۔ جیویں پئی ابن قسطلر اسلامی روایات دی مداخلت نوں عام طور تے اسرار الیّات خیال کیتا
جاندا اے۔ ایس لئی ایس کتاب دی ایس آیت دے متعلق مختلف اثرات دے تحت تفسیر ہندی
رہی۔

ایس لئی زیادہ تر قرآن دی تفسیر ایہہ ہے پئی صلیب دتے جاوَن دا انکار ہویا اے۔

کلاسیکی مُفسرین ایس سوالیہ بیان دے نال اپنی گل بات نوں شروع کردے نے جیہڑی سورة 4 : 157 دے وچ پائی جاندی اے۔ پئی یسوع مسیح دی صلیبی موت دے انکار دے بارے ایہام اے۔ اوہناں نے حدیث تے دوچیاں مُستند کتاباں دے وچ مسیح دی آمد دے بارے دے وچ روایاتی بیاناں دے بارے دے وچ تصدیق پائی اے۔ فیر اوہناں نے مسیح دی موت دے حوالے دے نال ایہناں قرآنی آیتاں دیاں حوالیاں نوں سمجھیا سی۔ تاں وی جے ایہنوں فرض کیتے بغیر سمجھئیے تے سورة 4 : 159 دی لو دے وچ ایہنوں ویکھئیے تے اسی ایہنوں مسیح دی موت دے بجائے اوہدے حتمی انکار دے حوالے دے نال پڑھ سکدے آں۔

چوتھی گل:

ایہہ حقیقت اے پئی قرآن ایہدے بارے دے وچ واضح نہیں اے ایس لئی اسی ایس آیت نوں اسلامی تفسیر دے وچ ویکھ سکدے آں۔ کجھ ایہدے حق وچ تے کجھ ایہدے مخالف نے۔ بالکل ایویں ای مسیح دی موت دے حوالے دے نال بیاناں نے (سورة 4 : 157 ' سورة 3 : 55) تفسیری ادب دے وچ بہت ساریاں راہواں نوں کھولیا اے۔

ساریاں توں وہڈی تے اہم راہ ایہہ ہے پئی قرآن مجید مسیح یسوع دی موت دا انکار کردا اے۔ ایس لئی پئی او جیوندہ اے تے فیر زمین اُتے آوے گا، فیر مرے گا تے باہجوں ساری مخلوق دے نال جیوندہ کیتا جاوے گا۔ دوچیاں دے مطابق ایہہ صرف مسیح دی موت دا انکار کیتا گیا اے پئی ہو سکدا اے پئی مسیح دوجی واری طبعی موت مرے گا۔ تے ابے تیکر کجھ ایس حق وچ

نے مسیح نوں نہ صلیب دتی گئی تے نہ ای او مر یا سی۔ او آکھدے نے پئی یسوع مر یا نہیں سی
سگوں یہودی ایویں آکھدے نے پئی او مر گیا سی۔ تے خُدا نے اوہنوں جیوندہ چکا لیا سی، او
اوہدے بارے دے وچ شیشی مارے پئے سن پئی اوہناں نے ایویں کیتا اے۔ ایویں لگدا پیا سی
پر ایویں ہو یا نہیں سی۔ (سورة 4 : 157)

پر تاں وی ایہدے بارے دے وچ بہت سارے لوکی بہت کُجھ آکھدے نے۔ اوہناں جدید
لکھاریاں دے وچوں اک لکھاری ڈاکٹر کامل حسین آکھدا اے پئی مسیح دے ہم شکل بندے دا
خیال قرآنی متن دی تشریح دی خام خیالی اے۔ ایہدے بارے دے وچ وہڈیاں اجتماعاواں
دے وچ وضاحت کرنی چاہیدی اے۔ اج کل دے مُہذب مُسلمان ایس گل نوں نہیں
منندے۔ ایس متن نوں یہودیاں دے حوالے دے نال سمجھنا چاہیدا اے کیوں جے اوہناں
نے ای مسیح نوں قتل کیتا سی تے اوہناں دے سامنے ای اوہنوں جیوندہ چکيا گیا سی۔ اسی بہت
ساریاں غیر وضاحت شدہ کہانیاں نوں تے رازاں نوں چھڈیا اے جہناں دا تعلق ایمان دے نال
اے۔ اصل وچ ایس گل نوں واضح کرنا چاہیدا اے پئی قرآن مجید آپ ایہہ نہیں آکھدا اے
پئی یسوع مسیح نے دوجے بندے دے جسم دے وچ ایہہ تکلیف برداشت کیتی سی تے نہ ای
کوئی دوجا بندہ اوہدی تھاں تے قتل ہو یا سی۔

(سورة 4 : 156 - 157) آکھدی اے شُبہ لُجُہم مطلب ایہہ پئی اوہناں دے لئی اوہدا بناوٹی

روپ نہیں سی تے نہ ای او ایویں ظاہر ہندا سی۔

سمتھ دے کم دی طرح نہیں جنے مُسلم مسیحی اتحاد دے لئی بہت کم کیتا سی۔ ایویں ایہہ بحث
مُسلماں دے مسیح نوں صلیب دتے جاوَن دی راہ نوں بالکل ای وکھ کر دیوئے گی۔

سورة 4 : 157 دے حوالے دے نال تاریخی تفسیر تے خیالاں دا خلاصہ ایویں ہے جہدے اُتے
مُسلماں مُفسراں نے صدیاں تیکر کم کیتا اے۔

ہتھہ کئی مُسلماں مُفسراں دی فہرست تے خلاصہ پیش کیتا گیا اے جہناں نے کئی صدیاں وچ
ایس تعلق نال مختلف حوالیاں توں کم کیتا سی۔

میں اوہناں نوں نیلا رنگ دتا اے اے جیہڑے مشاہیر توں وکھری صورت حال رکھدے
نے۔ یا او جیہڑے مُتبادل خیال رکھدے نے (یا کم از کم بغیر سوچے ای تنقید کردے نے)۔
تاریخ دیاں ساریاں نمائندیاں نوں ویکھیا جاسکدا اے تے اسلام دی دینی تعلیم دی حالت نوں
جانیا جاسکدا اے۔

مُسلماں وچ ایس نُقطے اُتے اک دوجے دے نال کوئی یکسانیت نہیں پائی جاندی اے۔ نظریات
دے کالم اُتے دھیان کرو۔

قائم مقام:

مطلب ایہہ پئی مسیح دے لئی کوئی ہو رہندہ صلیب دتا گیا سی۔ یعنی اوہدی تھان تے تاریخ دے
وچ پائی بندہ صلیب اُتے مریا سی۔

دو پہلو: مسیح دے جسم نوں صلیب دتی گئی سی پر اوہدی رُوح نوں قتل نہیں کیتا گیا سی۔ (

سورة 2 : 149-154) دے وچ او فاتح اے۔

علم: مسیح نوں قتل نہیں کیتا گیا پر سمجھیا (علم) گیا پئی مسیح نوں قتل کیتا گیا (ایہدی وضاحت کر دتی گئی اے)۔

تسلط: ہوسکدا اے پئی یہودیوں نے مسیح نوں قتل کیتا ہوئے کیوں جے او نبیاں دے ویری سن۔ پر ویلا خدا دے قابو تے اختیار دے بیٹھاں سی۔ خدا نے اوہنوں قتل ہون دتا (سورة 3 : 48 - 55) جیویں پئی او نبی دے نال ہويا۔

تنقیدی، قائم مقام بندے دے غیر یقینی:

(روایتی معتبر دلیلاں دی صورتِ حال غیر مناسب تے غلط اے)۔ قائم مقام یا مُتبادل بندے دے بارے دلیلاں مسیحیاں تے یہودیوں دے لئی غیر مناسب لگدے نے جیویں پئی آیت دے وچ بیان کیتا گیا اے۔

شکل بدلی یا دھوکہ

(ایہہ پہلوواں والی گل دی طرح ای اے)

جے تُسی مُتبادل خیالاں والے حوالیاں نوں ویکھو تے تُسی دو وکھرے یاں اکو جے خیالاں دی توجہیات نوں نہیں پاؤ گے۔ کُجھ لوکی آکھ سکدے نے پئی یسوع بہت بُزدل سی جیہڑا موت

توں ڈردا پیا سی یا فیر او کسے بے گناہ حواری دی موت دا سبب بنیا سی۔ یا یہوداہ گنہگار،
دو جیاں بندیاں دیاں شکلاں دا قیاس یا اوہناں دے ویری (یہودی تے پیلاطس وغیرہ)
یا فیر کوئی عام راہ گیراں وچوں کوئی اک ہوسکدا سی۔

ایہدے بارے دے وچ کوئی مُتفقہ رائے نہیں پائی جاندی اے پئی ایہہ کوئی معجزہ ہو یا سی یا
نہیں (یا فیر ایہہ غلط شناخت دا نتیجہ سی)۔

سوال ایہہ پیدا ہندا اے پئی یسوع مسیح دیاں کنیاں حواریاں نے دھوکہ کھایا سی تے فیر
اُٹھائے جاوَن دا مطلب کیہ اے؟

سورۃ آل عمران دی تفسیر اسلامی نقطہ نظریا روایاتاں توں ہٹ کے کیتی گئی اے۔ مُفسراں
دیاں دلیلاں جیہڑیاں ایس کتب دیاں پیش کردہ نے ایہناں توں سارے مُسلمان مُتفق نہیں
اے۔ ایہدے اُتے مُتفق نہ ہون دی وجہ چودھویں صدی دے وچ ایہدے معنی تے مطلب
اُتے دھیان کرن دے نال سلنے آئی سی۔

سورۃ انسآدے وچ دتی گئی گل دا جدید مُفسراں نے انکار کیتا، اوہناں دا خیال سی پئی ایہہ
اُلجھناں ابتدائی روایاتاں مُفسراں دیاں مقصداں نوں پورا کر دیاں سن۔

تفسیر دا اک خاص سروے صدیاں دیاں مُسلم عالماں دیاں تفسیراں نوں ہلا کے رکھ دیوئے
گا۔ اوہناں دے چوں اسلامی تاریخ دے کجھ عالم تے فاضل لوکاں نے قرآن مجید دے ایہناں
لفظاں دی اہمیت تے معنی تے مطلب نوں وکھ وکھ کر کے ویکھیا سی۔

ایویں اسی ویکھدے آل پئی یسوع مسیح دی موت دے حوالے دے نال مُسلم مُفسرین اک دوجے دے نال اتفاق نہیں رکھدے نے۔

جے اسی سورة آل عمران دے وچ ویکھئے تے اوتھے واضح طور تے بیان کیتا گیا اے پئی مسیح نوں موت دے باہجوں آسمان اُتے چک لیا گیا سی۔ پہلی صدی دے وچ کجھ مُسلماناں دا ایہہ ای خیال سی۔ سوال ایہہ ہے پئی کیہ سورة النساء (4: 157-159) نوں سمجھنا ممکن ہے جیہڑی معنیماں دے لحاظ دے نال سورة آل عمران (3-55) دے نال رلدی ملدی اے۔ تاریخی لحاظ دے نال شروع دی شیعہ کمیونٹی (یا ایہدے توں متاثرہ لوک) یسوع مسیح دے صلیب دتے جاوَن نوں جانَدے سن۔

ایس سلسلے دے وچ اسی کجھ اسماعیلی حوالیاں اُتے دھیان کراں گے جیہڑے ایہدے اُلٹ گلاں نوں بیان کردے نے۔ اسماعیلی لکھاریاں نو بلاواسطہ شروع کرن توں پہلاں ایہہ گل بہت ای دلچسپ لگی ہوئے گی پئی جے اسی اک شیعہ کمیونٹی دے نال تعلق رکھن والے نمائندے نوں ویکھئے۔ تے زیدس سورة 4: 157 دے سلسلے دے وچ اک دکھری گل دسد اے۔

باثر عالم القاسم ابن ابراہیم الرئسی (246/860) یمنی زیدی لیگل مدہ ہب نے یسوع مسیح دی موت تے صلیب دے تعلق دے نال تاریخی نقطہ نظر نوں بیان کیتا اے۔ ایس موضوع اُتے اوہدی تعلیم غیر واضح اے۔ اوہدے خیال دے مطابق یسوع مسیح دی موت دے انکار دے وچ کوئی شک نہیں پایا جاندا اے کیوں جے یسوع مسیح نوں تاریخی لحاظ دے نال صلیب دتی گئی

سی۔ اک ہور حوالے دے وچ او بیان کردا اے پئی یسوع مسیح دی موت خدا دے حضور دے
وچ اک فدیہ تے قربانی اے۔ ایویں یسوع مسیح دی شبیہ تے اوہدی موت دے حوالے دے
نال مباحثے زیدی دے ادب دے وچ دلچسپی دے حامل نے۔

۱۹۳۲ء دے وچ ایہہ بہت ای دلچسپ موضوع شائع ہويا سی۔ لوئیس میسی گنن نے اک اہم
نقطے دے ول نوں ساڈے دھیان نوں لوایا سی پئی ابو حامد الغزالی مجدد (ایمان دے وچ نوی
روح پھنکن والا) نے یسوع مسیح دے صلیب دتے جاوون دی تصدیق کیتی سی۔ الراد الجمیل
نے ایس واقعہ دی تصدیق کیتی کیوں جے او بہت دیر توں وجہ نزاع بنیا ہويا سی۔ ایہہ امام
غزالی دا اک طالب علم سی۔

پر ایہہ گل فیر شک پیدا کردی سی پئی کیہ الغزالی نے اوہنوں تصنف دا حق دتا سی یا نہیں؟
جے جواب ہاں وچ اے تے الغزالی دیاں ایہناں خیالاں نوں نوی نسل تیکر پہنچانا چاہیدا سی۔
پر بہت ساریاں عالماں نے مسیح دیاں ایہناں حقیقتاں نوں پسند نہ کیتا سی۔

ابو حاتم الرازی (322/4-933):

ایہہ البطاری دا ہم عصر تے اسماعیلی فرقے دا سب توں وڈا تے اہم ترجمان سی۔ اوہدے
ابوبکر محمد ابن ذکریا الرازی، رحرز (313/925 یا 32/935) دے نال مباحثے اسلامی تاریخ
تے مفکر دے وچ اچا مقام رکھدے سن۔ یسوع مسیح دے صلیب دتے جاوون دے حوالے دے
نال اک اسماعیلی فلاسفر نے جیہڑا طیب وی سی اپنی کتاب کتاب محارب النبیا وچ قرآن مجید

تے اوہدے تصور یعنی مسیح دی تصلیب دے انکار اُتے حملہ کیتا جیہڑا اصل وچ مسیحیاں تے
یہودیّاں دے مطابق سی۔

(اُتے بیان کیتا گیا حوالہ ابن الروانڈی دا اے) اوہنے آکھیا پئی الہامی مذہب نے ایس مسئلے
نوں بہتی ہوا دتی اے۔

او طنزیہ انداز وچ آکھدا اے پئی اسی کیویں الہامی کتاباں دی عزت تے توقیر کرسکدے آں
جدوں پئی او اک دوجے دے نال تاریخی لحاظ دے نال میل نہیں کھاوندیاں نے تے اوہناں
دے منن والے کیویں اک ہوسکدے نے۔ ایہہ اک دلچسپ گل اے پئی ابو حاتم ایک
اسماعیلی مشنری نے ایس (تحریف) غلط حوالے نوں اپنا سوکھا بیان نہیں کیتا اے سگوں اوہدا
ایہہ بیان علم الکلام اُتے مبنی سی او آکھدا اے پئی ایس آیت سورۃ 4 : 158 ، سورۃ 3 : 169
نوں سمجھن دی کلید ایہہدا اخیرى حصہ اے۔ یسوع مسیح کیوں جے ای شہادت دی موت مریدا
سی تے شہید کدی وی نہیں مردے نے۔ قرآن مجید تے انجیلاں روح اُتے یلقین رکھدیاں
نے۔ یوحنا دی انجیل دے وچ ایہہ بیان کیتا گیا اے پئی مسیح (بلا الجسد) مویا اے پر روح وچ
(بل الروح) جیوندہ اے۔ ایس لئی او سوچدے نے پئی جیہڑا جسم دے وچ مریدا اے او گناہاں
توں پاک اے۔ او لوقا دی انجیل دا حوالہ دیندا اے۔ یسوع مسیح نے آکھیا پئی میرے
دوستو! میں تہانوں آکھدا آں پئی جے کوئی تہاڈے جسم نوں ماردا اے تے ڈرو نہ کیوں جے او
ایہدے توں وہد کے کجھ وی نہیں کرسکدا اے۔

ایہہ حوالہ لکھے والے حوالیاں دے نال بہت میل کھندا اے۔

متی دی انجیل دے وچ لکھیا ہویا اے پئی: جیہڑے تہاڈیاں جسمیں نوں مار دے نے اوہناں توں

نہ ڈرو کیوں جے او تہاڈی روح نوں نہیں مار سکدے نے۔ سگنوں اوہدے توں ڈرو جیہڑا

تہاڈے جسم نوں مار سکدا اے تے تہاڈی روح نوں اگ وچ پاسکدا اے۔

ایہہ اک اہم گل اے پئی الرازی نے وی اک تھیں تے اک ہور موقع تے تصلیب دا انکار

کیتا سی۔ ایویں الرازی اک اسماعیلی سکالر النصافی نوں ڈراوندا اے، باقی دی تفصیل ساڈی راہ
نوں نہیں ڈکے گی۔

ایس گل دے اُتے استدلال ہو چکیا اے پئی الرازی دے بظاہر بدلے جاوَن نوں متن دے

حوالے دے نال خاص طور تے ایڈ ہو مینم دی بحث دے نال سمجھیا جاسکدا اے۔ کیوں جے او

اپنے مدِ مقابل دے نال مُقابلے وچ اے۔ ایس گل دا مُشاہدہ کرن دے وی لوڑ اے پئی النصافی

آپ یسوع مسیح دے صلیب دتے جاوَن دے اُتے یقین رکھدا اے۔ پر بد قسمتی دے نال اوہدی

تصدیق دا دائرہ صرف ساڈے تیکر ای محدود اے۔

ابو حاتم اٹھدا اے پئی قرآن تے انجیل ایس گل دے اُتے اتفاق کردے نے پئی مسیح نوں

صلیب دتا گیا سی۔ ایس لئی ”وَلَكِنْ شُبِّهَ لَّهُمْ“، نوں چنگی طرح دے نال سمجھیا جاسکدا اے۔

جہدے توں ظاہر ہویا اے پئی جسم نوں صلیب دتا گیا اے، ایہدے لئی انسانی کوششاں

کیہڑیاں نے۔ ایویں مسیح یسوع نوں روح دے وچ جیوندہ کیتا گیا سی۔ ابو حاتم دے مطابق

انجیل دے حوالے تے قرآن مجید دیاں لفظاں دے وچ ہم آہنگی پائی جاندی اے۔ دونواں کلاماں دے وچ ایہہ گل پائی جاندی اے پئی یسوع مسیح دے بدن تے اوہدی روح نوں مکمل طور تے نہیں ماریا جاسکدا اے۔

الہجستانی (360 / 971) ابو یعقوب السجستانی سب توں پہلا اسماعیلی اندرونی مشن دا رکن سی۔ ایہنوں عربی دے وچ دوا دے ناں توں جانیا جاندی سی۔ اوہنے ایران دے صوبے خراسان تے سجستان دے وچ کم کیتا سی۔ او اپنی زندگی دے باقی حصے دے وچ فاطمید امام (جہدا مرکز قاہرہ دے مغرب دے وچ اے) دا حمایتی رہیا اے۔ السجستانی تے ابو حاتم الرازی دونویں ای مسیح دی صلیب علمبردار سن۔ ابو حاتم الرازی دیاں خیالاں توں اسی پہلاں ای واقف آں تے ایویں دے ای خیالات السجستانی دے وی نے۔ السجستانی اپنی کتاب الیدانی دے وچ موجود حالات دے بارے دے وچ ایویں آکھدا اے پئی یسوع مسیح دی منسٹری نوں پہلاں ای بیان کر دتا گیا سی۔ یسوع نے پمیشن گوئی کیتی سی پئی زندگی دا مالک او اے۔ او جیہڑا صلیب دے اُتے ماریا گیا سی او ای فیر ظاہر ہویا سی۔ پہلاں اوہنوں کھویا گیا سی (اوہنوں صلیب دتا گیا سی) تے فیر روحانی طور تے ایس سچائی نوں ساریاں دے سامنے پیش کر دتا گیا سی۔

اخوان الصفا (10 ویں صدی)

اخوان الصفا دی تعلیم یسوع مسیح دی تصلیب دے تاریخی واقعہ دے تعلق دے نال بہت واضح سن۔ اگلے دن یسوع لوکاں دے اُتے ظاہر ہویا تے تعلیم دینا شروع کیتی۔ تے بنی اسرائیل نے

اوہنوں پھڑپھڑاتے اپنے بادشاہ دے کول لے گئے تے بادشاہ نے اوہنوں صلیب دتے جاوَن دا
حکم دتا۔ ایویں اوہدے جسم نوں صلیب دتی گئی تے اوہنوں لکڑی دی صلیب دے اُتے لٹکا کے
اوہدیاں ہتھیاں دے وچ کل ٹھو کے گئے سن تے او صُبح توں لے کے شام تیکر صلیب دے
اُتے رہیا سی۔ اوہنے پانی منگیا تے اوہنوں سرکا پین نوں دتا گیا سی تے فیر اوہنوں نیرے دے
نال چھیدیا گیا سی۔ تے اوہنوں صلیب دے کول ای دفن کیتا گیا سی تے چالی سپاہیاں نے
اوہدی قبر دی چوکیداری کیتی سی۔

ایہہ سارا کجھ اوہدیاں شاگرداں دے سامنے ای ہویا سی۔ تے فیر اوہناں نے ویکھیا تے جانیا سی
پئی او یسوع ای اے۔ اوہنے حکم دتا پئی ایہدے اُتے اختلاف نہ کرن تے او تن دناں تیکر اک
ای تھاں تے اکٹھے رہیے سن۔ تے یسوع اوہناں دے اُتے ظاہر ہویا تے اوہنے اوہناں نوں
اپنیاں زخماں نوں دکھایا سی۔ ایہہ خبر سارے اسرائیل دے وچ پھیل گئی سی پئی خداوند
یسوع مسیح نوں قتل کر دتا گیا سی۔ پر جدوں قبر نوں کھولیا گیا تے او تھے لاش نہیں سی۔
ایویں سپاہیاں دے وچ اختلاف ہویا تے او ادھر ادھر دیاں گلاں کرن لگے سن۔ تے ایویں ایہہ
کہانی ہور پیچیدگی اختیار کردی گئی سی۔

بعد دا بارہ اطرائی غیر تصلیبی خیال:

قرآن مجید دی تفسیر دے حوالے دے نال ایہناں حوالیاں دے وچ سُنی تے شیعہ دے وچ
بہت فرق پایا جاندا اے۔

سورة 4: 157 دے حوالے دے نال کیتی گئی کلاسیکی تشریح و تفسیر تے موازنے دے نال ایہناں دا اختلاف ویکھیا جاسکدا اے۔ منفی خیالات ایہہ نے پئی مسیح صلیب دے اُتے نہیں مریا سی۔ اسی ایہنوں بارہویں شیعہ تفسیری ادب دے وچوں ویکھ سکدے آں۔ ایویں سنی تے امامیہ شیعہ ازم دی کلام اُتے مبنی تفسیراں اک تھان تے مل جاندیاں نے تے ایویں یقیناً شیعہ دی تفسیر تے سنی دی تفسیر مُتفق ہو جاندی اے۔ ایس اتفاقِ رائے تے کیویں گل دے اُتے زور دیون دی لوڑ اے پئی جیہڑا پہلے کم ہويا اوہدے پورے ہون دا کم ابے چالو اے۔ ایویں اسماعیلی مُفسراں نوں چُپ کیتے ای وکھ کیتا جاسکدا اے۔

اسماعیلیاں دے مطابق یسوع مسیح نوں صلیب دتی گئی سی۔ پر بارویں شیعہ تفسیری ادب دے وچ صلیب نہیں دتی گئی سی۔

پنجویں گل: کجھ مُسلم مُعاملیاں دے وچ کجھ مُسلمان لکھاری ایس گل دے اُتے دلالت کردے نے پئی یہودی مسیح نوں قتل نہیں کر سکدے نے۔ کیوں جے اپنیاں نبیاں نوں ایویں نہیں چھڑیا جاسکدا اے پر لبہہ مفروضہ یا دلیل قرآن مجید دے واضح متن دے اُلٹ ہوئے گی۔

قرآن مجید مسیح دا لوکاں دے ولوں رد کیتا جاتا تے خُدا دی قوت نہ ہونا، دونواں خیالاں اُتے زور دیندا اے۔ انسانی گناہ مسیح دی خُدائی قوت نوں ختم کرنے دی کوشش کردا پیا اے۔

جیویں پئی پطرس نے پیمتیکوست دے دن اُکھیا سی پئی خُدا نے موت دے بند کھول کے

اوہنوں (یسوع نوں) جلایا (جیوندہ کیتا) کیوں جے ایہہ نہیں ہوسکدا سی پئی او اوہدے (موت دے) قبضے دے وچ رہندا۔ (اعمال 2: 24)

قرآن مجید دے وچ کئی واری ایویں آیا اے پئی لوکی ناحق نبیاں نوں شہید کردے نے۔ (سورۃ 3: 20-21)

مسیح دے صلیب دتے جاون دے انکار دے اُتے زور دیندیاں ہوئیاں قرآن دی ایہہ دلیل اوس کامل عہد دے تعلق دے نال اے پئی خدا ایمان دی قوت دے نال بُرائیاں دیاں قوتیں دے اُتے فتح حاصل کردا اے۔ پر مسیح پراسرار انداز دے وچ بچ گیا تے ویریاں نوں دھوکا ہویا۔

جیویں پئی اُتے بیان کیتا گیا اے پئی یسوع مسیح نبی اے۔ ایہدی جسمانی لحاظ دے نال وی بہت ای عزت و توقیر کیتی۔ ایویں ای محمد، موسیٰ، یحییٰ (یوحنا پتسمہ دیون والا) اے۔ قرآن مجید دے وچ نبیاں دا کردار پاکیزگی تے بے گناہی اُتے مبنی ہندا اے۔ اوہناں لوکاں نوں خراج تحسین پیش کیتا گیا اے جیہڑے ایس عہدے اُتے فائز ہندے نے۔ پر ایہتھے ایہہ گل اک نبی دے قتل اُتے ختم ہندی اے۔ (2: 61، 2: 87، 2: 91، 3: 21، 3: 183، 4: 155) ایہہ گل پہلاں والیاں روایاتیں دے وچ سی تے ایہناں دے وچ ایہہ پیش کیتا گیا اے پئی مسیح صلیب دتے جاون توں گریز کردا پیا سی۔ ایہہ بہت مشہور تے بہت حد تیکر پریشان کر دیون والی تصویر کیوں اے؟

الطباری دا ایہہ خیال اے پئی نبیاں دا موت توں فرار اوہناں دی عظمت دے خلاف اے۔
 خُدا دی راہ (فی سبیل اللہ) وچ جان دیون دے بارے دے وچ قرآن مجید دے وچ بہت
 سارے حوالے پائے جاندے نے۔ تے ایویں قرآن مجید دے مطابق مسیح نوں اک سچا مُسلمان
 پیش کیتا گیا اے تے فیر او جان دیون توں گریز کیوں کرے گا؟

چھیویں گل: کئی سالاں توں سارے ای مُسلمان مُفسرین مسیح دے مُتبادل شخص دیاں کہانیاں
 نوں سُنو دے رہے نے۔ جیہڑا مسیح دی خاطر مویا سی۔ ایہہ قرآن مجید دے مُتضاد خیال سی
 ایہدے اُتے قابلِ اعتماد تے مُتعبّر مُسلم روایات قائم نہیں ہوئیاں۔ کجھ تے ایہدے توں
 بہت ای اگے چلے گئے جیہڑیاں اوہناں نے یہودیاں تے مسیحیاں توں اُدھار لے لیاں سن۔
 ایویں ایس خیال نوں تقویت دیون دے لئی حقیقی مواد نہیں پایا جاند اسی، حقیقی مواد تے سی
 پر ایہنوں مُسلمان رواج دے وچ نہیں دیتا جاند اپنا۔

قائم مقام یا مُتبادل بندے دے صلیب اُتے دتے جاون دے حوالے دے نال تنقید کردیاں
 ہوئیاں رازی بہت ساریاں گلاں نوں بغیر تصدیق کردیاں ہوئیاں بیان کردا اے۔ اوہنے ویکھیا
 پئی ایہہ گلاں بغیر رد کیتے یا قبول کیتے اگلی نسل دے وچ مُنتقل ہندیاں پئیاں نے۔ آخیا
 جاند اے پئی رازی مسیح دے بارے دے وچ ڈوہنگی سمجھ بوجھ رکھدا اے۔ پئی او خُدا دا کلمہ
 اے تے اوہدے وچ خُدا دا روح کم کردا اے [مسیحیت اک مُسلمان دی نظر دے وچ:

مضموناں دے اُتے گل بات از مُحمد ایوب، عرفان عُمر آر بس ۲۰۰۷ ورقہ ۱۶۷]

مُتبادل دیاں کہانیاں اسلام دے وچ لاثانی حیثیت نہیں رکھدیاں نے۔ ابتدائی مُسلماناں نے وی مسیحیت دے اُتے ایویں دیاں خیالاں دا اظہار کیتا سی۔ دوجی صدی دے مُطابق آبائے کلیسیا فریناکس (سک فار ایرنیٹس) بیسلائیڈ گنوسٹک دے خیال دے وچ صلیب دتے جاوَن دے ویلے اوہدی شکل کرینی دے شمعون دے نال بدل گئی سی جنہے پیگار وچ صلیب چُکی سی۔ تے اکھیا جاندا اے پئی یہودیّاں نے یسوع دی بجائے شمعون نوں صلیب اُتے کلاں دے نال جر دتا سی تے یسوع نے اُسمان اُتے جاوَن توں پہلاں اوہناں دی ایس غلطی دا تمسخر اُڑایا سی۔

تہجی صدی دے وچ ایران دے مانی دا خیال اے پئی نائین دی بیوہ دا بیٹا جنوں یسوع مسیح نے جیوندہ کیتا سی اوہنوں یسوع مسیح دی تھاں تے صلیب دے دتا گیا سی۔ مانویت دی روایت دے مُطابق جدوں شیطان یسوع نوں صلیب دین دی کوشش کردا پیا سی تے او یعنی شیطان آپ ای ایس موت دا شکار ہو گیا سی۔ دسویں صدی دے وچ فٹنس نے اک غیر مُستند کتاب لکھی سی جہداناں یولس دے سفر سی تے ایہدے وچ اوہنے ذکر کیتا سی پئی مسیح دی تھاں تے کسے ہور نوں صلیب دے دتا گیا سی۔

دوہجے باب نے ایہہ واضح کر دتا سی پئی اوہناں دی تفسیر دے ذرائع دا منہ قرآن سی۔ تے ایہناں گلاں نوں یہودیت تے مسیحیت دے وچ ویکھیا جاسکدا اے۔ اوہناں دے مُطابق وی یسوع مسیح دی تھاں تے کسے ہور نوں صلیب دے دتا گیا سی۔ تیجے باب دے وچ اضافی روایاتی دی لو دے وچ تفسیر کیتی گئی سی۔ مختلف قسم دیاں تفسیراں توں ایہہ نتیجہ نکلا اے پئی

ایس کتب دی تفسیر توں سارے مُتفق نہیں ہین۔ ایہناں آیتاں اُتے ناانصافی دا رُحمان چودھویں صدی دے وچ اچانک ختم ہو گیا سی۔

قرآن مجید دی سورة 4: 157 دے وچ یکسانیت نہیں پائی جاندی اے۔ ایس سلسلے دے وچ یسوع مسیح دے صلیب دتے جاون توں انکار دی تاریخی لحاظ دے نال تصدیق ہو جاندی اے۔ اوہناں دا خیال اے پئی خُدا نے مسیح نوں معجزانہ طور تے صلیب توں بچا لیا سی تے کسے ہور نے یسوع مسیح دی تھان تے صلیب اُتے جان دتی سی۔ ایہناں ایویں دیاں تشریحاں دے وچ بُرائی دا عنصر شامل اے۔ جیویں پئی ابنِ فتر دے مطابق اسلامی روایتاں دی بے جا مداخلت دے نال اسرارِ الہیات دے وچ پے گئے سن۔ لہہ کتب ایس رُحمان نوں واضح کرے گی جیہڑا ایہدی بجا تشریح دے اثر دے نال پیدا ہويا اے۔

ایہدے جیہڑے وی اثر ہون پر دوجی صدی ہجری دے وچ ایہنوں اک آکھ دے طور تے ورتیا گیا اے۔

کامل حُسین جیہڑا کتب غلطی دا شہرہ لکھاری اے او ایس کہانی دا جائزہ لیندیاں ہوئیاں آکھدا اے پئی مسیح دی تھان تے کسے ہور نوں صلیب چرھائے جاون دی تشریح دا خیال بہت ای عامیانہ اے۔ ایس سلسلے دے وچ مُفسراں نوں بہت کُجھ دسن دی لوڑ اے۔ کامل حُسین دے بیان دے مطابق مُفسراں نوں روایات خاص طور تے اسرارِ الہیات نوں گھٹ کرن دا رُحمان ہونا چاہیدا اے۔ اسی آپ ویکھیا اے پئی اسرارِ الہیات وچ یسوع دی تصلیب دے مُتبادل

شخص ایس ای گل نوں واضح کر د اے۔ حالانکہ ایہناں نوں یہودیّاں تے مسیحیاں دے اختیارات دے نال مُنسلک ہونا چاہیدا اے۔ اصل وچ ابتدائی ارباب اختیار دے مطابق ایس عباس دے نظریہ مُتبادل دے وچ وی بیان کیتا گیا اے۔ پر ایہہ بیان بہت معتبر نہیں اے کیوں جے تفسیر المقباس کسے ہو ر ناں توں منسوب اے۔

ایہہ کم با تحقیق تاریخ دے دائرے نوں وی جانچے گا۔ پر ایہدے وچ یقیناً اوہناں دے اندرونی مقاصد نے تے اوہناں دا دائرہ وسیع ویکھیا گیا اے۔ ایہہ تفسیر عموماً تفسیر المقباس تفسیر ابن عباس دے ناں توں جانی جاندی اے۔

(۱) ابن عباس وچ ایہدی فرست بروکیلمن تے سبگن دے وچ پائی گئی اے۔
(۲) الکلبی دے فرست دے وچ دونویں ای یروکیلمن تے سبگن، وانسبرگ دا قرآنی آیتاں دا ترجمہ۔

(۳) الدناوری مضموناں نوں میں آپ ویکھیا اے جیہڑے اوہنے الذہری اُتے لکھے سن۔ میں اوہتھے ایس موضوع اُتے گل کیتی پئی ایس متن نے چوتھی صدی دے وچ کافی ادراک پیدا کیتا سی۔

(۴) فیروز آبادی دی لسٹ دے مطابق ایہدے وچ وی یروکیلمن تے سبگن دا ذکر پایا جاندا اے۔ متن دے حوالے دے نال ایہدے وچ چار لوکاں دا ذکر پایا جاندا اے جیہڑے پہلی توں نویں صدی تیکر رہے سن۔ اوہناں دا کم بہت ای مشہور تے واضح سی تے بہت سارا ساڈے کول

موجود اے۔ ایس بحث دے وچ ایس حقیقت نوں ذہن دے وچ رکھنا بہت ای سوکھاتے سدھا اے۔ سارے متنی حوالے جہناں دے اُتے بحث کیتی گئی اے اپنی شناخت تے روح دے لحاظ دے نال متنوع نے۔

اُتے بیان کیتیاں گئیاں مختلف روایاتاں دا انحصار ایس گل دے اُتے ہے پئی او کیس اختیار دے نال پیش کیتیاں گئیاں نے۔ ایس سلسلے دے وچ حضرت محمد دے ولوں کوئی وی یسوع مسیح دی تصلیب دے تعلق دے نال پیش نہیں کیتی گئی اے۔ خُدادی گل بلا واسطہ پیش کیتی گئی اے۔ ایس سلسلے دے وچ سب توں قدیم روایات ابن عباس دی اے۔ تفسیر نوں اوہدے توں منسوب کیتا گیا تے بعد وچ آون والیاں مُفسراں نے اوہدا حوالہ دتا سی۔ اوہناں دے وچوں کوئی وی تصویر المُقباس نال اتفاق نہیں کردا سی۔ ایویں ایہہ جروی طور تے اوہدی حمایت کردیاں نے، ریپن دے تجزیہ دا حوالہ اُتے بیان کر دتا گیا اے۔

ایس حصے دی وجہ توں کجھ مُفسراں نوں اوہدی اعتباریت اُتے شک اے (گرامر دے متعلق ایہدی توجیع دے بارے دے وچ)۔

وہب ابن منایج (114 / 732) مسیح دیتھاں تے کسے ہور نوں صلیب دتے جاون دے حوالے دے نال سب توں مُستند تے مشہور کہانیاں ایہدیاں ای خیال کیتیاں جاندیاں نے۔ ایہہ ابتدائی دور دا یمنی عالم سی جیسہڑا مسیحیت تے یہودیت دے بارے دے وچ علم رکھن والا جانا جاندا سی۔ تے ایہدے علم دی دھاک نوں توڑن والا پروفیسر ہائیڈیل برگ کاخوری سی۔

وہب نوں روایتی علمی دائرے وچ بہت زیادہ اہمیت حاصل سی کیوں جے اوہنوں بائبل مُقدس دے بارے وی کافی علم حاصل سی۔ خاص طور تے جدید دورِ تفسیر تے بائبل دیاں روایاتاں نوں بُرائی توں منسوب یاں اسرارِ الہیات آکھیا جاندا اے۔ ایس روشنی وچ ایہنوں طنزیہ آکھیا گیا اے کیوں جے ایہنے ایہناں گلاں دا انکار کیتا پئی مسیح نوں صلیب دتا گیا اے۔ بہت ساریاں کتاباں دا لکھاری ہون دے سببوں ایہنوں سچے تے جھوٹے دونواں پہلوواں توں بہت شہرت ملی سی۔

المتریدی مُتبادل بندہ جیہڑا صلیب اُتے مریا سی ایہدی کہانی توں اختلاف کردا اے کیوں جے ایہنوں بہت زیادہ گواہیاں توں جانچیا نہیں گیا اے۔ ایہہ اک اجہی خبر اے جیہڑی وڈے پیمانے تے پھیلانی جاندی اے تے ایہنوں پھیلاون دا اک سلسلہ اے تے ایہنوں مزید پھیلاون دا مشورہ دتا جاندا اے۔

کوئی ایہنوں جھوٹا نہیں گردان سکدا اے۔ او آکھدا اے پئی تشبیہ دی الجھن وَلکِن شُبہ دا تعلق رپورٹ دے مُتعلق یا خُود اپنے تعلق نال ہندا اے۔ ایہدا مطلب ایہہ ہے پئی یہودی ایس گل نوں تسلیم نہیں کردے نے پئی یسوع اوہناں نوں نہیں ملیا اے۔ ایویں او جھوٹا دعویٰ کردے نے پئی اوہناں نے یسوع نوں نہیں ماریا اے۔

ستویں گل: جے مسلماناں دی اکثریت ایس گل دے اُتے زور دیندی اے پئی مسیح نوں نہیں سگوں کسے ہور نوں صلیب اُتے ماریا گیا اے تے ایہہ وی یاد رکھو پئی بہت ساریاں عالماں نے ایہدی نفی وی کیتی اے۔ اوہناں نے مختلف زباناں دے وچ ایہدے بارے دے وچ لکھیا سی۔ مسیح دی تھاں تے کسے ہور دے مرن دے بارے سوال: مشہور مسلمان مفسر ابو القاسم الذمخشری (1143/538) دے مطابق ایہہ مسئلہ گرامر دیاں غلطیاں دی وجہ توں پیدا ہويا سی۔ ایہدے بعد اوہنے کئی مفسراں دے لئی نویاں دلیلاں نوں پیش کیتا سی۔ جے ایہہ مسیح دے بارے دے وچ حوالہ اے تے مسیح کسے ہور طرح بن گیا تے کوئی ہور مسیح بن گیا۔ ایس فعل دا فاعل، مفعول مقتول (جنہوں قتل کیتا گیا) کیویں ہوسکدا اے؟ تاں وی ایہدا بارے دے وچ قرآن دے وچ کجھ نہیں پایا جاندا اے۔ ایویں اسی آکھ سکدے آں پئی او اوہناں دی طرح کیویں ہوسکدا اے۔ ایہہ وی ہوسکدا اے پئی شبہ دے لئی جیہڑا فعل اوہناں نے مقتول دے لئی ورتیا اے او ایہہ اے پئی اسی یقیناً مسیح نوں قتل کیتا اے۔ پر ایہہ او اے جنہوں اسی یسوع دی طرح دا سمجھیا اے۔

اوہدا اک مشہور شاگرد مشہو ناصرالدین بعیدوی (1286/685) سی جنہں اوہدی ای طرح دا اک دعویٰ کیتا سی۔ او ایویں بیان کردا اے پئی ہوسکدا اے پئی کوئی وی قتل نہ ہويا ہوئے۔ تے اوہدا ماریا جانا صرف اک دعویٰ ای ہوئے جیہڑا افواہ دی طرح لوکاں دے وچ پھیل گیا ہوئے۔ بد قسمتی دے نال بعیدوی اپنیاں ایہناں خیالاں نوں ہور ترقی نہیں دیندہ اے۔

فخر الدین الرازی (1209/667) ایہہ وڈا مُفکر تے فلاسفر سی جنوں اصل وچ ایس مُتبادل نظریہ (مسیح دی تھاں تے کسے ہور دے قتل) دا سامنا کرنا پیا سی، او اپنیاں مُفسراں دیاں خیالاں توں مُطمئن نہیں سی۔ تے او اوہناں نوں دوہرانا وی نہیں چاہندا سی۔ اوہنے اپنی ذہنی چلاکی تے دانشمندی دے نال ایس خیال دے اُتے دھیان کیتا۔ اوہنے ایس ای تعلق دے نال دو سوال اُٹھائے سن۔ ایہناں دے وچوں پہلا سوال اسی پہلے سوال اُتے پہلاں ای دھیان کر چکے آں جنوں الذمّشری نے چُکیا سی۔ دوجا ایہہ سی پئی فرض کرو پئی اک بندے دی شکل و شبیہ دوجے دے اُتے پا دتی گئی اے تے ایہدے نال تے کجھ ہور طرح دے مسئلے وی پیدا ہو جاندا ہن۔ تے ایویں کردیاں ہوئیاں ایہدے وچ پائی جاوَن والی مُبالغہ آرائی دا پتہ لگ جاندا اے۔ ایویں ویاہ تے جائیداد جیسے معاشرتی مسئلے پیدا ہو جاندا ہن۔ تے ایویں ایہہ ایس تاریخی شہادت دے وچ شک پیدا کر دیا اے۔ جے ایویں اسی مُمکنات دیاں راہواں نوں کھولاں گے تے سانوں شناخت وچ پریشانی ہوئے گی۔ تے ایویں شکاں دے بوہیاں نوں کھولن تے بُنیادی اصولاں تے وی شک پیدا ہندا اے ایس لئی شک پیدا کرن والیاں اصولاں نوں رد کر دیتا جاندا اے۔ مُتبادل اصولاں اُتے کیتی گئی تنقید دے حوالے دے نال رازی نے بغیر تنقید کیتے ای اپنیاں خیالاں نوں بیان کیتا اے۔ اوہنے ویکھیا پئی ایویں ای ایہہ خیال اک نسل توں دوجی نسل وچ مُنتقل ہو گئے سن۔ ایہدے اعتراض تے ایہدی تصدیق دا معاملہ ایہدی

رائے زنی اے۔ رازی مسیح دی شخصیت، اوہدے وچ خُدا دی روح تے اوہدے خُدا دا کلمہ ہون دے وچ ڈوہنگی دلچسپی رکھدا سی۔

پر کجھ مُعاملیاں دی وجہ توں مُسلمان مُفسراں، مُفکراں تے نقاداں نے بعد وچ آون والیاں تفسیراں نوں نظر انداز کر دتا سی جیہڑا ایس آیت دے لئی بہت ای ضروری ہوسکدیاں سن۔ الرازی دی تفسیر دا ایہہ جائزہ سورة 4: 157 دیاں مسئلیاں دے مُعلّے دے وچ اک نوی سوچ نوں دیندہ اے۔ بھائیوں جے اوہنے اصل مُعلّے دی تصدیق کرن دے بارے دے وچ گل نہیں کیتی اے۔ جیویں پئی مسیحی اُکھدے نے پئی یسوع نوں صلیب اُتے چرھایا تے قتل کیتا گیا سی۔

ایس مُعلّے دے وچ اشعریہ دے عالم شافی نے بہت کم کیتا سی۔ ساڈا جائزہ اوہدے کم دے مُقابلے دے وچ بہت ای گھٹ اے۔ ایہنوں فلسفیانہ مضمون اُکھیا جاندا اے، ایہدے وچ حیرانگی دی کیہڑی گل اے۔ مشنری کوششاں دے سلسلے دے وچ ایس آیت دے وچ جان کے غیر مُسلماں نوں نظر انداز کیتا گیا سی۔ ایویں بعد وچ آون والیاں مُسلمان مُفسراں دے اُتے ایہدا تھوڑا بہت اثر ہويا سی۔

ابن کتھر (774/1373) ابو الفدا اسماعیل بن عمر ابن کتھر 701/1301 بصرہ دے وچ پیدا ہويا دی تے اوہنے دمشق وچ تعلیم پائی سی۔ اوہدے بارے دے وچ اُکھیا جاندا اے پئی او شافی دیاں کماں دے لئی سند بن گیا سی۔ اوہنے کائنات (دُنیا) دی تاریخ مُرتب کیتی سی جدی

وجہ توں اوہنوں بہت شہرت ملی سی۔ روایات دے بارے اوہدیاں تفسیراں نوں مُستند خیال
 کیتا جاندا اے تے ایہنوں اوس دور دا سب توں اعلیٰ کم خیال کیتا جاندا سی۔ اوہدے بارے
 دے وچ مشہور اے پئی او مصلح تے انقلابی ابنِ تیمیہ دا بااثر طالب علم سی۔ اوہنے ایس
 موضوع اُتے بار بار ہون والی الرازی دی تفسیر نوں ویکھیا سی پئی ایہدا طریقہ کار منطقی نہیں
 اے۔ بھائی جے ایہدا ذکر بار بار فطری انداز دے وچ کئی پیریاں دے وچ ہویا اے۔ ایہہ گل
 سالوں ایہہ یاد دواندی اے پئی الرازی نے چوتھی صدی دے وچ مجددِ القبا پیا سی۔ اووی
 ابنِ کتہر دی طرح سرکاری مکتب سی۔ اسی ایہہ وی جاندا اے پئی الذمخشری نے وی بہت
 وڈے پیمانے تے شہرت حاصل کیتی سی۔ پر حیرانی دی گل ایہہ ہے پئی چودھویں صدی دے
 وچ ایس موضوع دیاں حوالیاں نوں ورتن توں گریز کیتا گیا سی تے ایہہ ای معاملہ مختصر طور
 تے ابنِ کتہر دے نال ہویا سی۔ ابنِ کتہر دی تفسیر یہودی دیاں بدنامیاں دے نال بھری ہوئی
 اے تے اوس موقع توں خالی اے جہدے وچ مسیح دی تذلیل نوں ڈکیا جاسکدا اے۔ تے ایہہ
 حسد کیتا گیا پئی مسیح (خدا دی مرضی دے نال) معجزے کر سکدا اے۔

اٹھویں گل: اسی پہلاں وی ویکھیا سی پئی ایس آیت دے وچ مُتبادل نظریہ دے تعلق دے
 نال گرامر دا تنازعہ اے۔ ایہدے بارے دے وچ پہلیاں مُسلمان مُفسراں نے اشارہ کیتا سی۔
 ”شُبَّهٌ لَّهُمْ“ دیاں لفظاں دے تعلق دے نال لکھاری [ای ای۔ ایلڈر] آکھدا اے پئی قرآن مجید
 دے وچ کسے وی قائم مقام یا مُتبادل دا ذکر نہیں پایا جاندا اے۔ ایہدے توں ایہہ ظاہر ہندا

اے پئی ایہہ مسیح دے تعلق دے نال بالکل وی نہیں اے۔ ایہہ اوہدے بارے دے وچ اے
جہدا ذکر کیتا جا چکیا اے۔ ہُن جملے دا ترجمہ کیتا جاسکدا اے پئی ایہدے توں اوہناں دے وچ
مُشاہست پیدا ہوئی، یا بہت ای آزادانہ طور تے اوہناں نوں غلط فہمی ہوئی سی۔

ایویں ایس گل دے وچ فاعل نوں ای صلیب دتا گیا سی ایویں آیت دا ترجمہ چنگا ہوسکدا سی۔
اوہناں نے نہ ای اوہنوں قتل کیتا تے نہ ای صلیب چرھایا سی۔

پر ایس (اوہنوں صلیب چاڑھیا) توں اوہناں دے وچ غلط فہمی پیدا ہوئی سی تے اوہدی تصلیب
نے اوہناں نوں حیران کر دتا سی۔

اوہناں نے اوس واقعے نوں دیکھیا سی پر او اوہدے اندر دی حالت نوں جانن وچ ناکام رہے
سن۔ اوہناں نے سوچیا پئی اوہناں نوں اوہدی جیاتی اُتے اختیار اے۔ ایویں او ترجمہ اے
جہدے اُتے اوہناں نے عمل کیتا اے۔ تے جہناں نے ایہدے اُتے اعتراض کیتا او ایہدے
بارے دے وچ شک وچ مُبتلا رہے سن۔ اوہناں دے کول یقینی عمل نہیں سی [یا فیر] اوہناں
نے صرف روایتاں اُتے ای عمل کیتا سی۔

جیویں پئی اسی دیکھیا اے پئی گرامر دے ماہر مُسلماناں نے واضح طور تے ایہدی تصدیق کیتی
اے۔

(۱) اوہناں نے دوجے (مصنوعی شکل والے) بندے نوں مسیح سمجھیا سی نہ پئی مسیح نوں دوجا
قائم مقام خیال کیتا۔ (الذمّ شری)

۲) اوہناں نے اوہنوں قتل نہیں کیتا مطلب ایہہ پئی علم دی گل کیتی یسوع مسیح دی گل نہیں کیتی۔ (الفارا۔ الزجاج)

۳) جملہ (آیت) واضح سی پر صلیب توں اوہناں نوں غلط فہمی ہوئی سی (الذمخشری۔ ابن کثیر) یسوع دے قائم مقام یا متبادل نظریہ دے وچ گرامر نے سچائی دے وچ تخریب پیدا کیتی۔ پر انگریزی دے وچ ترجمہ کرن یا تشریح کرن والے قرآن مجید دیاں ایہناں اضافی عنصر اداوی ترجمہ کر دیندے نے (جیہڑے اسلامی ایمان دی تفسیر دے خلاف نے)۔

اوہناں دے عہد نوں توڑن دی وجہ نال اوہناں نے اللہ دیاں آیتاں دا انکار کیتا۔ اوہناں نوں ناحق قتل کردے تے اکھدے نے پئی ساڈیاں دلاں دے اُتے عاف اے۔ اللہ نے اوہناں دی بے اعتقادی (کُفر) دی وجہ توں اوہناں دے دلاں اُتے مہر لگا دتی اے۔ او ایمان تے لیائے سن پر گھٹ۔ اوہناں دے کُفر تے اوہناں دا بہتان جیہڑا اوہناں نے مریم اُتے اُٹھایا سی۔ اوہناں دے اکھن تے اسی مسیح عیسیٰ ابن مریم اللہ دے رسول نوں قتل کیتا۔ اوہناں نے اوہنوں قتل نہیں کیتا تے نہ اوہنوں صلیب اُتے موت دتی پر اوہدی شکل نوں صلیب دے کے قتل کیتا۔ تے جیہڑے ایس معاملے دے بارے دے وچ اختلاف کردے پئے نے اوہنوں اللہ نے صلیب توں جیوندہ چُک لیا۔ اوہناں نوں ایہدی بالکل وی خبر نہیں اے یقیناً ایہہ شک دی حالت دے وچ ہويا اے۔ اوہناں نوں ایہدے بارے دے وچ بالکل وی پتہ نہیں اے۔ اللہ نے اوہنوں اپنے ول نوں چُک لیا سی۔ اللہ غالب تے حکمت والا اے۔ کوئی اہل کتاب اجیا نہیں

اے پئی اوہدی موت توں پہلاں ایمان لیاوے، قیامت دے دن او (یسوع) اوہناں اُتے گواہ
ہوئے گا۔ (سورة النساء 156-158)

محمد ظفر اللہ خان نے ۱۹۷۰ء وچ ایس متن دی اضافی تزئین و آرائش اُتے دھیان کیتا تے
ایہنوں معیاری بنایا سی۔

کجھ ترجمیاں تے تفسیراں نے ایمان دے نال ایس متن دے الہام نوں محفوظ کیتا تے وراثی
طور تے اگے مُنتقل کیتا سی۔

آیت ۱۵۷: تے اوہناں نے اکھیا اے، اسی مسیح تے اللہ دے رسول نوں قتل کیتا اے۔
اوہناں نے اوہنوں نہ قتل کیتا تے نہ ای اوہنوں صلیب اُتے چرھایا سی پر اوہناں دے اُتے
ظاہر کیتا۔

اصل وچ جیہڑے اختلاف کردے نے او شک وچ نے۔ اوہناں دا علم خیال تے قیاس توں بہتا
نہیں اے۔ تے اوہناں نے یقیناً اوہنوں نہیں ماریا اے۔ آیت ۱۵۸: اللہ نے اوہنوں (مسیح
نوں) اپنے کول چک لیا۔ اللہ غالب تے حکمت والا اے۔

آیت ۱۵۷: اوہناں نے اکھیا اسی مسیح نوں ابنِ مریم (عیسیٰ) اللہ دے رسول نوں قتل کیتا
اے۔ حالانکہ اوہناں نے اوہنوں قتل نہیں کیتا سی تے نہ ای صلیب اُتے چرھایا سی۔ اصل
وچ اوہناں دے اُتے ایہہ ظاہر کیتا گیا سی۔ تے اصل وچ جیہڑے اختلاف کردے نے او
اوہدے بارے دے وچ شک وچ نے۔ او اپنے خیال توں بہتا علم نہیں رکھدے نے یقیناً

اوہناں نے اوہنوں قتل نہیں کیتا سی۔ ۱۵۸ آیت دے وچ اللہ نے اوہنوں اپنے کول اٹھالیا
سی، اللہ بڑا قوت والا تے حکمت والا اے۔

ایہہ کہانیاں آیتاں دے وچ گرامر دیاں غلطیاں دے نال پیش کر دتیاں گئیاں نے (قرآن توں
ہٹ کے)۔

ایس موقف نوں بیان کرن دے لئی بہت ای مایوس کن تعریفاں ۛ بجاو کیتیاں گئیاں
سن۔ ایہہ خیال دوجی تعریف یا بیان دے وچ آیا اے، قائم مقام یا مُتبادل بندی جیہڑا مسیح
دی خاطر مر یا او معروف فعل دے طور تے پیش کیتا گیا اے۔ لغت دے وچ ایہہ دے او معنی
نہیں پائے جاندے نے۔ قرآن مجید دُکشنریاں، لغات تے قاموس توں پہلاں دا اے۔
دلچسپ گل ایہہ ہے پئی ایتھے ایہہ معروف فعل Activ Voice دے طور نہیں ورتیا گیا
اے۔ (سورة 4 : 157)

تفسیر دے مُعطی دے وچ مُترادف لفظاں نوں پیش کیتا جاندا اے۔ ایہہ ہیولا دی بُنیادی توں
نہیں ہین سگوں جیہڑی بُنیاد توں ایہہ ہین اوہنوں مجہول فعل دے طور تے ورتیا جاندا اے
جیویں پئی پنجاواں اٹھواں وغیرہ۔

ایویں اسی اسی ایہنوں قرآن دیاں سانیاں دے حوالے دے نال ویکھ سکدے آں۔ تشبیہ،
مُتشابہت، مُشتبیہ او تکلیکی اصطلاحاں نے جہناں نوں مُفسرین مذہبی بُباحثیاں دے وچ
ورندے نے۔ پہلاں لفظ تشبیہ دے معنی نے موازنہ، تمثیل، علامت، استعارہ۔ باقی لفظاں دے

معنی غیر واضح، دُھندلا، شک و شبہات، شُبہ، احتمال وغیرہ۔ ایہناں لفظاں نوں اوس ویلے ورتیا جاندا اے جدوں قرآن مجید دے وچ گل غیر واضح ہوئے۔ جدوں کسے گل نوں علامتاں تے اشاریاں دے وچ بیان کیتا گیا ہوئے۔ تے فیروہ ایہنوں قرآنی حوالیاں تے قرآنی واقعاں دی روشنی دے وچ بیان کیتا گیا ہوئے۔ میں اتھے سانیات دی بحث نہیں کردا پیا آل پر بے میں اوہنوں بیان نہ کراں تے ایس گل نوں بیان کرنا ممکن نہیں ہوئے گا۔ میرا موقف ایہہ ہے پئی ”شُبہ لُھم“، نوں ایویں ای بیان کیتا جانا چاہیدا اے پئی ایہدا ترجمہ ایہہ ہوئے پئی ایہہ اوہناں دے مجازی سی۔ پر شروع دے وچ تاریخی مُفسراں نے ایہناں آیتاں نوں لفظی طور تے لیا سی تے مسیح دی خاطر مرن دی (قائم مقام) کہانی نوں بنالیا سی۔ اہم گل ایہہ ہے پئی قرآن مجید حقائق دی روشنی وچ نہ تے ایہدی تصدیق کردا اے تے نہ ای ایہدی تردید کردا اے۔ سگوں او مخلصانہ طور تے مسیح دی تصلیب دے واقعے توں بے نیازی اختیار کردا اے۔

نویں گل: مُتبادل یا قائم مقام نظریہ دی مخالفت وچ ایہنوں شوپت حالت قرار دتا گیا اے۔ پئی یہودیوں نے یسوع مسیح دے جسم نوں ای صلیب دتا سی (پر ایہہ اوہنوں موت اُتے فح پاون تے جیوندے ہون توں نہ ڈک سکی) پر او یسوع دی روح نوں نہیں مار سکے سن۔ ایہہ تفسیر شعیہ دے وچ بہت ای مقبول عام سی تے قرآن مجید دیاں دوجیاں تعلیماں دے نال ملدی جلدی اے۔

دوجا ٹولہ اکھدا اے پئی مسیح حقیقتاً مویا سی پر ایہہ اوہدے جسم دی موت سی۔

سورة 2 : 149 / 154 اکھدی اے:

جیہڑے خدا دی راہ دے وچ مارے جاون اوہناں نوں مُردہ نہ آکھو سگن او جیوندے
نے۔

تے سورة 3 : 163 / 169 دے وچ بیان کیتا گیا اے:

جیہڑے اللہ دی راہ وچ مارے جاون اوہناں نوں ہرگز مُردہ خیال نہ کرنا سگن او اپنے
رب دے کول جیوندے تے روزی پاوندے نے۔

کُجھ لوکاں دا اکھنا اے پئی یہودی اکھدے نے پئی اوہناں نے یسوع دی روح نوں نہیں
ماریا اے، جیویں پئی پاک کلام دے وچ لکھیا ہویا اے:

جیہڑے بدن نوں قتل کردے نے تے روح نوں قتل نہیں کر سکدے اوہناں توں نہ ڈرو
سگن اوہدے توں ای ڈرو جیہڑا روح تے بدن دونواں نوں ای جہنم دی آگ دے وچ
ہلاک کر سکدا اے۔ (متی 10 : 28)

دوجیاں لفظاں دے وچ اصطلاح ظاہر ہونا، ایہہ شکل دے وچ ظاہر ہون دے طور تے ورتی
جاسکدی اے۔ ایہتھے ظاہر ہون توں مراد جسم دے وچ ظاہر ہونا اے۔ یقیناً یسوع دا جسم
صلیب اُتے قتل کیتا گیا سی۔ تے ایہہ ابدی تے روحانی سچائی توں مختلف اے۔ ایہہ اک
فطری گل اے پئی روح نوں دُکھ یا موت نہیں دتی جاسکدی اے۔ ایس ای لئی شہیداں

، صوفیاں تے عظیم کم کرن والیاں نوں ایہہ ای اُکھیا جاندا اے پئی او صرف ظاہری طور
تے ای مرے نے۔

(منصور ابن الحلاج): ابو حامد الغزالی (505 / 1111) بیان کردا اے پئی منصور ابن
الحلاج نوں صرف اک مُتنازعہ لفظ (آیت) بولن تے ای صلیب چاٹھ دتا گیا سی تے اوہناں
نے اوہنوں قتل نہیں کیتا سی۔

اوہناں نے اوہنوں صلیب اُتے نہیں ماریا ایہہ صرف اوہناں دے اُتے ظاہر کیتا گیا سی۔
اسی منصور ابن الحلاج دی کہانی توں جان سکدے آں پئی او ایس آیت نوں سمجھ گیا سی
پئی ایہہ اصل مطلب کیہ اے۔ تے او یسوع نوں تے اپنے آپ نوں جان گیا سی۔ ایہہ
انسانی گلاں نے اوہناں نے روح نوں صلیب اُتے نہیں چرھایا سی۔

جیویں پئی اسی تیجے باب دے وچ ویکھیا سی پئی اسماعیلی عالماں نے دسویں تے گیارویں
صدی دے وچ قرآن تے انجیل دی ایس آیت دے وچ مکمل ہم آہنگی ویکھی سی۔ جیویں
پئی یسوع نے اپنیاں حواریاں نوں ہدایت دتی سی پئی اوہناں توں نہ ڈر جیہڑے جسم نوں
قتل کردے نے اوہدے توں ڈر جیہڑا روح تے جسم دونواں نوں ای جہنم دی اگ وچ پا
سکدا اے۔

سوال ایہہ ہے پئی کیہ مسیح صلیب اُتے قتل ہویا اے؟ جنہوں یہودی اپنی زبان دے وچ
بیان کردے نے۔

جواب جانن دی کوشش کرو پئی اوہدے وچ بالکل سچائی نہیں پائی جاندی اے (سورة 4 : 157 / 158)۔ اوہناں نے اوہنوں قتل نہیں کیتا اے تے نہ ای اوہنوں صلیب دیتا اے۔ اوہدی شکل دا کوئی ہور بندہ ای مریا سی تے خدا نے اوہنوں اپنے کول چک لیا سی۔ (سورة 3 : 169):

اوہناں نوں ہرگز مردہ خیال نہ کرو سگھوں او اپنے رب دے کول جیوندے نے تے روزی پاوندے نے۔

جدید مُسلم اتھارٹی ایس خیال دے حق وچ اے پئی قائم مقام نظریے اُتے روشنی پاوندیاں ہوئیاں ایہدے وچ تاریخی نجات دی تھوڑی جی جھلک ملدی اے۔

قرآن مجید دے مطابق اک اتھارٹی اے تے مسیح بطور رسول اک مُشن رکھدا اے۔

(سورة 3: 46-60) دے وچ ایہہ بیان کیتا گیا اے پئی نہیں ماریا اوہناں نے اوہنوں قتل نہیں کیتا ایہہ صرف اوہناں دے اُتے ظاہر کیتا گیا اے۔ (سورة 4: 157)

تے (سورة 4: 158) وچ بیان کیتا گیا اے پئی:

یسوع نوں صلیب دے جاوَن دا واقعہ ہویا سی پر ہُن او جیوندہ تے دُنیا تے وقت توں بالا تر اے۔ اللہ نے اوہنوں اپنے ول نوں چک لیا اے تے اللہ غالب (طاقت رکھن والا) تے حکمت والا اے۔ (سورة 4: 158)

مُسلماناں دے وچ ایہہ اعتقاد عام اے پئی مسیح دی صلیب محض اک خیال تے دھوکہ
 اے یا فیر کسے ہور نوں مسیح دی تھال تے صلیب دے دتا گیا سی۔ جدوں پئی مسیح نوں
 صلیب دتا جانا اک واضح حقیقت اے۔ مشہور کہانی جھوٹ اُتے مبنی نہیں ہو سکتی
 اے۔ اسی ایہنوں لفظاں دی جادوگری یاں من گھڑت کہانی نہیں آکھ سکدے آں۔ دوہزار
 سال پہلاں ایہہ سچا واقعہ رونما ہو یا سی جمدی گواہ ایہہ ساری تاریخ اے۔ قرآن مجید دے
 وچ ایہدے بارے دے وچ کجھ وی نہیں پایا جاندا اے تے نہ ای حدیث دے وچ ایہدا
 ذکر پایا جاندا اے۔ بہر حال مسیح دی تصلیب اسلامی تناظرہ نوں خاص اہمیت نہیں دیندی
 اے۔ مسیحیت دے وچ ایہدا تعلق انساناں دی نجات دے نال اے۔ البتہ اسلام دے
 حامی سگوں قرآن آپ ایس گل دی گواہی دیندہ اے پئی مسیح فیر ایس دُنیا دے وچ آوے
 گا۔ مسیحیاں دے مطابق اوہنوں موت نہیں آوے گی پر قرآن آکھدا اے پئی او فیر ایس دُنیا
 دے وچ آوے گا تے مرے گا۔ جے اسی آکھدے آں پئی او شہید اے تے فیر تے اوہنوں
 مرنا نہیں چاہیدا اے۔ اوہناں نے تے اوہنوں قتل نہیں کیتا سی تے او آپ آکھدے نے
 پئی جیہڑے خُدا دی راہ دے وچ مردے نے او مردے نہیں۔

(سورۃ 2: 154) دے وچ لکھیا ہو یا اے پئی اوہناں نوں بالکل وی مُردہ خیال نہ کرو

سگوں او اپنے رب دے کول جیوندے نے۔

دسویں گل: ثویت دا مسئلہ اتھے مناسب لگدا اے۔

ہوسکدا اے پئی ایہنوں خُدا دی حاکمیت دے نال بُرائی دا مُقابلہ اُگھیا گیا اے۔
سورة 8: 17 دا مفہوم کجھ ایویں بیان کیتا گیا اے۔ ایس حالت دا لُب لباب ایس بیان
دے وچ اے۔

اسی اپنے نظریے دے ول نوں آوندے آں۔ او ایہہ خیال کر سکدے نے پر اسی لیہہ
جاندے آں پئی خُدا اپنے بیٹے دیاں کماں نوں آپ ای سدھاردا اے۔ اوہناں نے اصل وچ
یسوع مسیح نوں قتل کیتا تے صلیب دتا سی تے ایہہ سارا کجھ خُدا دے بھید دے نال ہويا
سی۔ ایس مُعطے دے وچ مُسلمان ایہہ آکھدے نے پئی اوہناں نوں صرف ایہہ دکھایا گیا
سی۔

صوبی ملک اخیری مُمکنہ گلاں نوں لیندہ اے او ایہدے علاوہ جنگِ بدر دے مشہور واقعے
دے بارے قرآن مجید دی تفسیر کردا اے۔ جدوں کجھ مُسلماناں نے کافراں دی بہت فوج
نوں ہرا دتا سی۔

تے تُسی اوہناں نوں قتل نہیں کیتا سی سگوں اللہ نے اوہناں نوں قتل کیتا سی۔ تے
اے محبوب جیہڑی مٹی تُو سُئی سی او تُو نہیں سگوں اللہ نے سُئی سی۔

بھاویں جے کافر حضرت مُحمد دے خلاف سن پر اوہناں نوں شکست ہوئی سی۔
ایہہ سارا کجھ کیویں ہويا؟ ایہہ سارا کجھ خُدا دی مرضی تے اوہدی شمولیت دے نال ہويا
سی۔ ہوسکدا اے پئی (سورة 4: 157) دی وجہ توں جنہوں ملک نے تجویز کیتا سی۔

جے ایہہ ای اصول مُتنازعہ آیت (سورة 4: 157) اُتے لاگو کیتا جاوے تے لیہدی سمجھ
آجاندی اے۔ تے فیر ایہہ آیت ایویں پڑھی جاوے گی:

یہودیوں نے آکھیا اسی مسیح یسوع عیسیٰ ابنِ مریم خُدا دے رسول نوں قتل کیتا اے۔ ایہہ
یہودی نہیں جہناں نے کلوری اُتے اوہنوں عملاً ماریا سی سگنوں خُدا نے ماریا سی۔ اوہناں
نے نہ تے اوہنوں قتل کیتا سی تے نہ ای صلیب اُتے ماریا سی۔ ایہنوں ایویں بیان کیتا
گیا اے پئی خُدا نے اوہنوں (مسیح نوں) تیار کیتا سی پئی او ایویں ای مرے۔

اصل وچ تِن توجیہات ایویں دیاں نے جیہڑیاں قرآن دیاں بیاناں دی وضاحت کردیاں
نے۔ ایہناں دے وچوں دو دا تعلق یسوع مسیح دی موت دے نال اے تے تیجی دا تعلق
اوہدے آسمان اُتے اُٹھائے جاوے دے نال اے۔

قرآن نے ایس گل دی تصدیق کیتی اے پئی کجھ نبیاں نوں در حقیقت عَط طریقے دے
نال ماریا گیا اے۔ (سورة 4: 155 ، 2: 87)

یسوع مسیح دے بارے تئسی کیہ خیال کردے او؟ طوبیاس مُنیر دی رائے ایہہ ہے پئی
قرآن مجید دے وچ پلایا جاوے والا یسوع مسیح دی موت دا واقعہ حقیقی اے۔ بھائی جے
ایہہ بہت غیر واضح ہے پر ایہہ انجیل دے مُتضاد نہیں اے۔

او کجھ مُسلمان ماہرینِ دین دا حوالہ دیندہ اے جیویں پئی وہب بن منایج تے قاسم ابنِ
ابراہیم اوہناں نے تصلیب نوں قبول کیتا سی تے حدیث دی اعتباریت اُتے تنقید کیتی

سی۔ کیوں جے ایہہ یسوع مسیح دی زمینی زندگی دے وچ پیش آون والے سچے واقعات دے وچوں اک سی۔

ملک دے مطابق کجھ مفسر ایہہ اکھدے نے پئی قرآن مجید ایہہ نہیں اکھدا اے پئی یسوع نہیں ماریا گیا اے سگوں ایہہ آکھیا گیا اے پئی یہودیوں نے اوہنوں نہیں ماریا اے تے نہ ای اوہنوں صلیب دتا اے۔ قرآن مجید نوں پڑھن دے نال کلوری دے واقعات توں انکار نہیں کیتا جاسکدا اے۔

تے ایہہ صورت حال قرآن مجید دی شہادت دے عین مطابق اے۔

تیجا متن (سورة 3: 55) ایہہ بیان کردا اے پئی کیویں خدا نے یسوع مسیح دے خلاف یہودیوں دے منصوبے نوں الٹ کر دتا سی۔ تے کافراں نے مکر کیتا تے اللہ نے اوہناں دے ہلاک دی خفیہ تدبیر فرمائی سی۔ تے اللہ سب توں بہتر تدبیر کرن والا اے یاد کرو جدوں اللہ نے فرمایا اے عیسیٰ (یسوع) میں تیرے اُتے موت لیاواں گا تے تیرے پیراں نوں قیامت تیکر تیرے مُنکراں اُتے غلبہ دیواں گا۔ فیر سارے میرے ول نوں پلٹ کے آؤ گے۔ تے میں تہاڈے وچ فیصلہ دیواں گا جیہڑی گل دے وچ جھگڑدے نے۔ (سورة 3: 54-55)

ایتھے جیہڑا لفظ استعمال ہویا اے ایہہ فعل اے۔ تَوَفَّ (مُتَوَفَّک) دا مطلب اے موت دا سبب بننا یا فیر واپس لینا۔ ایہدے بعد فعل رافع آوندا اے جدا مطلب اے بلند کرنا یا

اُتے چُکنا۔ کیوں ہے او لوکاں نوں جیوندہ کردا تے موت دیندہ اے۔ ایویں ایس آیت دا مطلب ایہہ ہے پئی خُدا یسوع نوں موت دے بعد جیوندہ کردا اے تے یہودیّاں دے اُتے غلبہ دیندہ اے۔

ایہدے مُتبادل تفسیر: ہُن سوال ایہہ پیدا ہندا اے پئی کیہ سورة 4: 157 نوں سمجھیا جاسکدا اے؟ کیوں ہے سورة 3: 155 دے وچ تے واضح طور تے بیان کر دتا گیا اے۔ میرا ایمان اے پئی ایہنوں سمجھیا جاسکدا اے کیوں ہے ایہہ ایہدا جواز پیدا کردی پئی اے۔

سورة 4: 157 دے وچ ایہہ بیان اے پئی اوہناں نے اوہنوں نہیں ماریا تے نہ ای قتل کیتا اے۔ ایتھے جیہڑا پہلا فعل ورتیا گیا اے او اے ”قَتَلَهُ“ ایہہ ایہدے ول نوں اشارہ کردا اے پئی کسے نوں بے دردی دے نال قتل کرنا۔ تے دوجا لفظ ”صَلَبَهُ“ ورتیا گیا اے جمدے توں مراد صلیب دینا اے۔ ایویں ایہہ بیان کردا اے پئی کسے نوں بے دردی دے نال صلیب دتا تے قتل کیتا گیا اے۔ ایہہ ایہدا مقہور تے کروہ فعل بن جاندا اے۔ تے ایس ای گل دے ول نوں اشارہ کردیاں ہوئیاں توریت دے وچ بیان کیتا گیا اے پئی:

جے کسے نے ایویں دا پاپ کیتا ہوئے جمدے توں اوہدا قتل واجب ہوئے تے اوہنوں مار کے درخت دے نال لٹکا دین۔ اوہدی لاش ساری رات درخت اُتے نہ لٹکی رہوئے سگھوں

تُو اوس ای دن اوہنوں دفن کر دیویں کیوں جے جہنوں پھانسی ملدی اے او خُدا دے
ولوں ملعون اے۔

تے فیر گلتیاں ۳ باب دی ۱۳ آیت وی ایہدے بارے دے وچ بیان کردی اے۔
یہودی چاہندے سن پئی یسوع مصلوب ہوئے مطلب ایہہ پئی او شر مناک موت مرے۔
(متی 27: 20-23)

پر کیہ او ایویں کرن دے وچ کامیاب ہوئے؟ ایتھے اسی ویکھدے آں پئی جیویں اوہناں
نے سوچیا ایویں ای ہو یا سی۔ پر او اک مُشکل وچ پے گئے سن پئی خُدا نے اوہنوں بچا لیا
سی تے اوہنوں گناہگاراں دے نال نہ رہن دتا سگوں اوہنوں مُردیاں دے وچوں فیر
جیوندہ کیتا تے اوہنوں اپنے کول اُتے سد لیا سی۔ ایہہ حیران کردیوں والی گل نوں سُن
کے او پریشان ہو گئے اوہناں نے اوہدی خالی قبر نوں وی ویکھیا سی۔ اوہناں نوں ایویں
لگیا سی پئی او یسوع مسیح نوں نہ مار سکے۔ تے ایہہ سچ سی پئی او ایویں نہیں کر سکے سن
کیوں جے خُدا نے اوہنوں فیر مُردیاں توں جیوندہ کر لیا سی۔ تے اوہنوں جیوندیاں کردیاں
ہوئیاں عظمت تے شوکت دے نال فیر نوازا سی۔ جے اسی سورة 4: 158 دے وچ لفظ
رافع نوں ویکھئے جہدا مطلب اے اُتے نوں چکنا تے ایہنوں یسوع مسیح دے مُردیاں دے
وچوں جی اُٹھن دے مُتعلق یقین دے نال آگیا جاسکدا اے۔

یسوع مسیح دے تعلق دے نال اسی ایس حقیقت نوں قرآنی حوالے دے نال اک ہور
 طرح دے نال وی دیکھ سکدے آں جتھے شہیداں دے تعلق دے نال بیان کیتا گیا اے۔
 جیہڑے اللہ دی راہ دے وچ مارے گئے اوہناں نوں ہرگز مردہ خیال نہ کرو سگوں او
 اپنے رب دے کول جیوندے تے رزق پاندے نے۔ (سورۃ 3 : 169-170)
 ایہہ آیت اوس ویلے ای قابل فہم ہوئے گی جدوں اسی توفہ (سورۃ 3 : 55) نوں سمجھ
 سکاں گے۔ ایہدے توں مراد اے موت دا سبب بننا۔
 تے فیر (سورۃ 4 : 156-157) دے متن نوں کیویں سمجھیا جاسکدا اے۔ ای ای ایلڈر
 نے کجھ سال پہلاں ایہدے بارے دے وچ ایویں اپنیاں خیالاں نوں ظاہر کیتا سی :
 ایہہ آیت ایہہ نہیں اکھدی اے پئی یسوع مسیح نوں قتل کیتا گیا سی تے نہ ای صلیب
 دتا گیا سی۔ ایہدا مطلب ایہہ ہے پئی یہودی ایہہ اکھدے نے پئی اوہناں نے اوہنوں قتل
 نہیں کیتا اے۔ ایہہ اک تاریخی سچائی اے پئی اوہناں نے اوہنوں قتل نہیں کیتا سی
 سگوں ایہہ کم تے رومی سپاہیاں نے کیتا سی۔ یہودیاں نے نہ تے یسوع مسیح نوں صلیب
 اُتے چاڑھیا سی تے نہ ای اوہنوں قتل کیتا سی۔
 یسوع پیلاطس نوں جواب دیندیاں ہوئیاں اکھدا اے پئی جے تینوں اُتوں نہ دتا جاندا تے
 تیرا میرے اُتے کوئی اختیار نہ ہندا۔ (یوحنا 19 : 11)

ایہہ حقیقت اے پئی انسان یسوع مسیح نوں نہیں مار سکدے سن۔ ایہہ کم صرف خُدا ای کر سکدا سی کیوں جے ایہدے وچ خُدا دا اک بھید لکیا ہویا سی۔ ایہہ گل سورۃ 8 : 17 دے وچ ایویں بیان کیتی گئی اے پئی جدوں مُسلمان جنگِ بدر دے وچ خوشی تے شادمانی دا اظہار کردے پئے سن پئی اوہناں نے آپ ایہہ کم کیتا اے تے اوہناں یوں یاد دواندیاں ہوئیاں ایہہ آکھیا گیا سی پئی بندہ اوس (اللہ) دے سوا کُجھ وی نہیں کر سکدا اے۔ ایویں ایہہ گل اسلامی تعلیم دی بُنیاد بن گئی سی۔

سورۃ 8 : 17 دے وچ لکھیا ہویا اے پئی :

تُسی تے اوہناں نوں قتل نہیں کیتا سگوں اللہ نے اوہناں نوں قتل کیتا سی۔ تے اے محبوب او مٹی جیہڑی تُو سُئی سی تُو نہیں سگوں اللہ نے سُئی سی۔

جے ایہہ آیت آکھدی اے پئی یسوع نہیں مریا تے ایہدا وی اک بہت ای ڈوہنگا مطلب اے۔ یعنی جو کُجھ آکھیا گیا سی اصل وچ ایویں نہیں سی۔ ایہہ آیت بیان کردی اے پئی یہودیوں نے اوہنوں قتل نہیں کیتا اے۔ ایہنوں لسانیا تے پہلو دے نال ویکھنا ویکھنا پوئے گا جیویں پئی اُتے والی آیت دے وچ بیان کیتا گیا اے پئی یسوع مسیح نوں جسمانی طور تے قتل کیتا گیا اے پر روحانی طور تے ہرگز نہیں۔ ایس گل نوں اسی مُسلمان مُفسراں دی تفسیر توں جیہڑی پہلاں بیان کیتی گئی سی سمجھ سکدے آں۔ جیویں پئی ابو حاتم، الرازی، السجستانی تے اخوان الصفا۔

اوہناں نے اوہنوں قتل نہیں کیتا تے اوہناں نے اوہنوں صلیب اُتے نہیں چاڑھیا پر ایہہ صرف اوہناں دے اُتے ظاہر ہويا سی۔ معتبر ذرائع توں ایہہ پتہ لگیا اے پئی اوہناں دے وچ کُفر گوئی نوں بہت پیہڑا خیال کیتا جاندا سی ایس لئی یہودیوں دے گروہ نے اپنی عزت نوں بچاون دے لئی ایویں آکھیا سی۔ ایس ای انداز دے وچ کجھ مغربی عالماں نے قرآن مجید نوں سمجھیا سی۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں اے پئی ایہدے توں اک سوال پیدا ہندا اے۔ جے یہودی ایس گل اُتے پکے نے پئی اوہناں نے نہ تے مسیح نوں صلیب دتا اے تے نہ ای اوہنوں ماریا اے۔ تے فیر اوہناں دے اعمال کیویں دے نے؟ (سورۃ 4: 157) دے وچ ایس گل دی مذمت کیتی گئی اے یا فیر او وی ایس ای گل دے اُتے شیخی مار دے نے۔

ایہہ سارا کجھ تے اللہ نے ای کیتا اے اسی تے اوہنوں عیسیٰ ابن مریم اللہ دے رسول نوں قتل نہیں کیتا اے۔

ایویں ایہہ گل واضح ہو جاندی اے پئی ایویں دی موت انسانی غداری دا نتیجہ اے۔ تے ایہہ وی پئی کوئی وی روح نہیں مر سکدی اے جدوں تیکر خُدا اوہنوں نہ مارے۔ دُنیا دا انعام بھاویں ایہدے وچ اوہنوں دیئے تے جیہڑا آخرت دا انعام اے بھاویں اوہدے وچ اسی اوہنوں دیئے تے قریب اے پئی اسی شکر کرن والیاں نوں صلہ عطا کریئے۔

(سورۃ 3: 145)

میں ایس گل دا اظہار کرنا چاہندا آں پئی جدوں میں پہلی واری قرآن نوں پڑھیا سی تے
میرا جواب (سورۃ 4: 157) دے حوالے دے نال سی۔ جمدے وچ جنگِ بدر دے
حوالے نال خدا نے اکھیا سی پئی تسی ایہہ مٹی نہیں سُٹی اے سگوں میں ایہہ مٹی سُٹی
سی تاں پئی مُسلماناں نوں جت حاصل ہوئے۔

ایویں سی ای گل ۴۴ زبور دے وچ وی پائی جاندی اے۔ جتھے پہلیاں ۳ آیتیاں دے وچ
ایویں لکھیا ہویا اے:

اے خدا! اسی اپنیاں کناں دے نال سُنیا اے۔ ساڈے باپ دادا نے سانوں ایہہ بیان
کیتا اے۔

پئی تُو اوہناں دیاں دناں دے وچ قدیم زمانے دے وچ کیہ کیہ کیتا اے۔

تُو قوماں نوں اپنے ہتھاں دے نال کڈھ دیتا تے اوہناں نوں وسایا

تُو اُمتاں نوں تباہ کیتا تے اوہناں نوں چاراں پاسے پھیلا دیتا۔

کیوں جے نہ تے ایہہ اپنی تلوار دے نال ایس مُلک اُتے قابض ہوئے تے نہ ای اوہناں

دیاں باہنواں نے اوہناں نوں بچایا۔

سگوں تیرے سچے ہتھ تے تیریاں باہنواں تے تیرے چہرے دے نُور نے اوہناں نوں فح۔

بخشی سی کیوں جے تُو اوہناں توں راضی سی۔

ایہہ اصول اے پئی خُدا اپنے مقصد نوں پُورا کرن دے لئی چنگے تے پیرھے دونواں نوں
ای ورتدا اے۔ ایہہ گل قرآن مجید توں پہلاں ای تصدیق ہو چکی اے۔

ایویں دی واضح کہانی قرآن مجید تے بائبل مُقدس دے وچ پائی جاندی اے۔ سورت ۱۲

دے وچ بیان کیتا گیا اے پئی یوسف دیا بھائیاں نے اوہدے نال دھوکا کیتا سی تے
اوہنوں اک عَلام بنا کے فروخت کر دتا سی۔ خُدا نے یوسف نوں مصر دے وچ اعلیٰ رتبہ
دیتا تے او اپنے خاندان تے اوس ویلے دیاں لوکاں نوں بچاون دا سبب بنیا سی۔

ویکھو پئی اوہدیاں بھراواں نے اوہدے نال دھوکا کیتا تے او مصر وچ پہنچ گیا۔ خُدا نے
اوہنوں اوس مُقام تیکر پہنچاون دے لئی اوہدیاں بھائیاں نوں ورتیا جنہاں نے اوہدے نال
دھوکا کیتا۔ تے ایویں خُدا ایس دھوکے نوں اک چنگے کم دے لئی ورتدا اے۔

تے یوسف دے بھائی ایہہ ویکھ کے پئی اوہناں دا باپ مر گیا اے آکھن لگے پئی ہوسکدا
اے پئی یوسف ساڈے نال دُشمنی کرے تے ساری بدکاری دا جیہڑی اسی کیتی سی ساڈے
توں پُورا بدلہ لیوے۔ ایس لئی اوہناں نے یوسف نوں ایہہ اکھوا گھلیا پئی تیرے باپ نے
مرن توں پہلاں ایہہ حکم دتا سی تے تسی یوسف نوں آکھنا پئی اپنیاں بھائیاں دیاں خطاواں
تے اوہناں دے گناہ نوں ہُن بخش دے کیوں جے اوہناں نے تیرے نال بدی کیتی سی۔
ایس لئی ہُن تُو اپنے باپ دے خُدا دیاں بندیاں دی خطا نوں بخش دے۔ تے یوسف

اوہناں دی ایس گل نوں سُن کے رویا تے اوہدیاں بھائیاں نے وی اوہدے گے اپنیاں

سراں نوں ٹیک دیتا تے اُکھیا پئی اسی تیرے خادم آں۔ یوسف نے اوہناں نوں اُکھیا پئی دُور نہ کیہ میں خُدا دی تھال آں؟ تُوں تے میرے نال بدی کرن دا ارادہ کیتا سی پر خُدا نے ایہدے توں ای نیکی دا قصد کیتا تاں پئی بہت ساریاں لوکاں دی جان بچ جاوے۔ ایس لئی اُج دے دن ایویں ای ہويا اے۔

اُتے بیان کیتے گئے مواد نوں ایس خلاصے دے وچ بیان کیتا جاوے گا۔
مجموعی طور تے قرآنی آیتاں ایس گل دی پُر زور حمایت کردیاں نے پئی مسیح دی موت حقیقت دے وچ ہوئی سی تے مسیح نے خُود سُپردگی دا مظاہرہ کیتا سی۔ یسوع مسیح دے تجربے دے حوالے دے نال قرآن مجید دا ہر اک مفروضہ پئی جدوں او اپنی موت دے قریب سی۔ تے او کمال فرمانبرداری تے مُستقل مزاجی دے نال اگے وہدا رہیا سی۔
اوس ویلے یسوع مسیح دی مخالفت کیتی جاندی پئی سی۔ قرآن مجید دا یسوع او بندہ اے جنہوں لوکاں نے رد کیتا سی پر او بچن دی بجائے مصلوب ہون دے لئی تیار سی۔ ایویں لگدا اے پئی اسی ایس تنازعے دے منطقی انجام تیکر پہنچ چکے آں (خُدا جاندا اے پئی ایہہ گل فوری طور تے جواب طلب سی) صلیب دے واقعات دے حوالے دے نال ہُن قرآنی آیتاں غیر واضح نے۔

(WR:JIQ.119-121) تے (WR:CAQ24) توں مُسلم

سکالراں تے غیر مُسلم سکالراں دی اسلامی روایات دے سلسلے دے وچ متنوع تفسیراں
سارن آئیاں نے۔ ایہناں نوں تین قسماں دے تحت بیان کیتا گیا اے۔

(۱) کسے نوں وی صلیب نہیں دتی گئی

(۲) یسوع مسیح نوں ایس لئی صلیب دتی گئی سی کیوں جے ایہہ خُدا دا فیصلہ سی، ایہہ
یہودیّاں دا بنایا ہویا منصوبہ نہیں سی۔

(۳) یسوع مسیح دی بجائے کسے ہور نوں صلیب دتی گئی سی۔ تے موجودہ زمانے دے بہت
سارے مُسلمان ایس ای خیال دے حامی نے۔

سب توں اہم گل ایہہ ہے پئی باختیار بحث قرآن مجید دے انسائیکلو پیڈیا توں ملدی اے۔
یسوع مسیح دے بارے دے وچ قرآن مجید دی تعلیم بالکل واضح نہیں اے۔ پر تاں وی
ایہدے بارے دے وچ تین شیواں نوں اکھیا جاسکدا اے۔

پہلی گل ایہہ ہے پئی مسیح دی موت نوں نجات دے تعلق دے نال بیان نہیں کیتا گیا
اے۔

دوجی گل ایہہ ہے پئی ایتھے یسوع مسیح دے تیجے دن جیوندے کیتے جاوَن دے بارے گل
بات نہیں کیتی گئی اے۔ ایس لئی ایہدی ضرورت محسوس نہیں کیتی گئی کیوں جے ایہہ
خُدا دی قوت سی جنہں اوہنوں جیوندہ کیتا سی۔ بھاویں جے یہودی ایہہ خیال کردے سن

پئی اوہناں نے مسیح نوں قتل کیتا سی پر خُدا دے مُطابق اوہناں نے نہ تے مسیح نوں قتل کیتا تے نہ ای اوہنوں صلیب دِتا سی۔ ایس نقطہ توں ہٹ کے کلاسیکل مُفسرین سورۃ 4: 157 دے والیہ فقرے توں شروع کردے نے جہدے وچ مسیح دی موت تے تصلیب دے بارے دے وچ غیر واضح انکار پایا جاندا اے۔ ایہدی تصدیق دے لئی اوہناں نے روایاتی بیاناں توں مدد لئی سی جیہڑے اوہدے مُتبادل خیال کیتے جاندے سن۔ مسیح دی آمدِ ثانی دے بارے دے وچ حدیث دے وچ وی ذکر پایا اے۔ تے فیر اوہناں نے مسیح دی موت دے حوالے دے نال اک ہور حوالے دے اُتے روشنی پائی سی۔ پرتاں وی بے دو جیاں حوالیاں نوں ویلے توں پہلاں جانیا جاوے تے فیر سورۃ 4: 157 نوں ویکھیا جاوے تے ایہنوں مسیح دی موت دے حوالے دے نال اخیر حقیقت دے طور تے پڑھیا جاسکدا اے۔ بجائے ایہدے پئی اوہدی موت دا انکار کیتا جاوے۔

مسیح دی تصلیب دے قائم مقام نظریے نوں روایاتی طور تے گنوسٹک مسیحیاں نے پیش کیتا سی۔ اوہ اوہناں نوں شعیہ مسلک دیاں اماماں دے تناظرے دے وچ ویکھ سکدے آں۔

اخیری گل:

سانوں موضوع دے مُتعلق اک ہور گل نوں ذہن دے وچ رکھنا چاہیدا اے۔ پئی قرآن مجید پہلیاں کتاباں دے مُکاشفے تے الہاماں دے نال اتفاق کردا اے (جیویں پئی عبرانی بائبل تے نواں عہد نامہ وغیرہ)۔

ابوحاتم نے چوتھی صدی دے وچ ایس گل دا اظہار کیتا سی۔ ایہدا عملی اطلاق بہت ای ضروری اے پئی اسی ایہناں دونواں حوالیاں نوں کیویں سمجھدے آں۔ تے اسی ایس مضمون دے وچ مسیح دی تصلیب دا کیوں مطالعہ کردے آں۔
موت تے آسمان اُتے اٹھایا جانا:

مسیح دی موت دے حوالے دے نال قرآن مجید ایہہ انکار کردا اے پئی یہودیوں نے اوہنوں قتل کیتا اے۔ قرآن وچ بیان کیتا گیا اے پئی: اوہناں نے نہ ای اوہنوں قتل کیتا تے نہ ای اوہنوں صلیب اُتے چرھایا سی اوہناں دے اُتے صرف ایہہ ظاہر ای کیتا گیا سی۔ یقیناً اوہناں نے اوہنوں قتل نہیں کیتا سی۔ (سورۃ 4: 156)

ایہناں لفظاں دے اُتے دھیان کرو پئی اوہناں دے اُتے ظاہر کیتا گیا۔
کجھ مُفسراں نے ایہنوں ایویں بیان کیتا اے پئی یسوع مسیح دی تھاں تے کسے ہور نوں صلیب دے دتا گیا سی (تے اک خیال دے مطابق او یہودہ سی) اوہنوں مسیح دی شکل دتی گئی سی۔

سورة 3: 147 آیت دی تفسیر دے وچ ایہہ گل بیان کیتی گئی سی پئی یہودیوں نے ایس گل دا انکار کیتا پئی اوہناں نے مسیح نوں نہیں پہچانیا اے۔ اوہناں دا خیال اے پئی ایہہ اک چال سی۔ پر اسی ایہہ ویکھدے آں پئی خُدا دی وی اک چال سی جیہڑی اوہناں دی چال توں وہد کے سی۔ یہودیوں نے یسوع مسیح نوں قتل کرن دے لئی اک چال چلی سی تے خُدا نے اوہدی تھال تے کسے ہور بندے نوں بھج کے اک ہور چال چلی سی۔ تے یہودیوں دے اُتے ایہہ ظاہر کیتا گیا پئی اوہناں نے اوہنوں قتل کیتا اے۔

سورة 4: 156 قرآن مجید تے انجیل مُقدس دے اتفاق پیدا کرن دے وچ مُشکل پیدا کردی اے۔ چاراں انجیلاں دے مطابق یسوع مسیح نوں صلیب دتی گئی اے تے او واقعی صلیب اُتے مریا اے۔ کیوں جے ایہہ گل واقعیاتی لحاظ دے نال ہوئی سی ایس لئی اسی ایہنوں لفظی کہانی نہیں آکھ سکدے آں۔ دوجے پاسے قرآن مجید ایہنوں نظریہ دا دھوکا خیال کردا اے۔ ایہہ گل پہلاں ای اک بدعتی مسیحی فرقے دے وچ پائی جاندی سی۔

جہدا ذکر روڈویل نے قرآن مجید دا ترجمہ کردیاں ہوئیاں سورة 4: 156 آیت دے ہیٹھاں لکھیا سی۔ قرآن مجید دے حوالے دے نال اک سوال پیدا ہندا اے پئی جے قرآن مجید بائبل مُقدس دے ایس نقطے اُتے اتفاق نہیں کردا اے تے ایہہ کیویں راہنمائی تے روشنی دی کتاب ثابت ہو سکدی اے؟ مُفسرین نے ایس نقطے دے ول نوں دھیان نہیں کیتا سی حالانکہ ایہہ گل دھیان کیتے جاوَن دی مُستحق سی۔

یسوع مسیح دا جسمانی طور تے مرنا اصل وچ ناقابلِ برداشت حقیقت اے۔ پھر انے عہد
نامے نے یسوع مسیح دے دکھ اٹھاوے تے تکلیفاں نوں برداشت کرن دے حوالے دے
نال پیشن گوئیاں کیتیاں سن۔

(یسعیاہ 53 : 5 - 10، زبور 22 : 16، دانی ایل 9 : 26، ذکر یا 12 : 10)۔

یسوع نے ایسناں (آون والے مسیحا دیاں) پیشن گوئیاں دی تکمیل کیتی سی۔

(متی 4 : 5، 17 : 14 - 18، 8 : 17 یوحنا 4 : 25 - 26، 5 : 39)۔

یسوع مسیح نے اپنی زمینی زندگی دے وچ بار بار ایس دے متعلق علان کیتا سی۔

متی 12 : 40، 17 : 22 - 23، 20 : 18، مرقس 10 : 45 یوحنا 2 : 19 - 20، یوحنا 10

(10 : 11)

ایویں سی مُردیاں دے وچوں جیوندے ہون دیاں ساریاں پیشن گوئیاں وی ایویں ای پھوریاں
ہوئیاں سن۔

زبور 16 : 10، یسعیاہ 26 : 19، دانی ایل 12 : 2، یوحنا 2 : 19 - 21، متی 12 : 40،

(17 : 22 - 23)

ایہہ سارے حوالے ایس حقیقت اُتے مبنی نے پئی یسوع مسیح مرے گاتے او مُردیاں دے

وچوں جیوندہ ہوئے گا۔

آو ایس مواد دی تلخیص کردے آں۔

قرآن مجید دے غیر متنازعہ حوالے مسیح کی موت دی تاریخی حیثیت دی تصدیق کردے نے۔
 کیوں جے سورۃ 4 : 157 دی تفسیر نوں سمجھن وچ لُکھاؤ پیدا ہندا اے (اوبدے توں عجیب
 صورتِ حال پیدا ہندی اے)۔ مُسلم تے غیر مُسلم مُفسر ایہہ جاندے نے پئی مسیح نوں مارن
 والا آپ خدا سی۔ ایس لئی ایہناں گلاں دا اعزاز انسانی عناصر نوں نہیں دتا جاسکدا اے۔
 مُسلم تے غیر مُسلم مُفسرین ایہہ جاندے نے پئی او ایس غیر واضح آیت دے تشریح کرن توں
 قاصر نے۔ تے کجھ مُفسر اگھدے نے پئی خدا ای ایہنوں بہتر طور تے جاندا اے۔
 او عالم جیہڑے مسیح دی موت دی تصدیق کردے نے او قائم مقام دے نظریے نوں رد
 کردے نے۔

اکثر ایہہ اگھیا جاندا اے پئی قرآن مجید نوں ایس سچائی توں انکار نہیں اے پئی مسیح نوں تاریخی
 طور تے صلیب دتی گئی سی سگول ایہہ تفسیر کرن والے دا بیان اے۔ ایس آیت دی تفسیر
 کرن والے مُفسراں دے رائے ہے پئی مسیح دی موت توں انکار دے بارے دے وچ ابتدائی
 معتبر ذرائع تے روایات اُتے رائے زنی نہیں کیتی گئی اے۔

بہت سارے جدید مُفسر مسیح دی صلیب دے غیر تاریخی پہلو نوں نہیں منندے نے۔
 ایس آیت نوں سمجھن دے لئی متنوع طریقہ کار پائے جاندے نے۔ کیہڑی شہادت اے جیہڑی
 قرآن مجید تے سابق الہامی کتاب دے نال مُناسبت رکھدی اے۔

ابتدائی شیعہ مسلک نے مسیح یسوع دی تصلیب نوں تاریخی لحاظ دے نال قبول کیتا اے۔

قرآن مجید نے آپ اعتراض کیتا اے پئی خُدا نبیاں نوں ایویں دی موت توں بچاؤندا اے،
ایہہ غلط اے۔

بہت سارے مُسلمان اہل دانش ایس گل دے اُتے دلالت کردے نے پئی قائم مقام نظریہ
دے غیر معتبر ذرائع اسرائیلیاں (یہودیّاں، مسیحیاں) توں آئے نے۔ کئی واری تے مُسلماناں
دے لگائے جاوَن والے الزام شکاں دی بُنیاد اُتے ہُندے نے۔ گرامر (حرف و نحو) دے نکات
قائم مقام نظریہ (یعنی یسوع مسیح دی تھان تے کوئی ہور مریا سی) دی مخالفت کردے نے۔
ہُن وی کُجھ مُسلماناں دے مسلک تے عالم ایس گل اُتے مُتفق نے پئی یسوع مسیح نوں صلیب
دتی گئی سی تے صرف اوہدے جسم نوں ماریا گیا سی تے اوہدی روح خُدا دے کول جیوندی سی۔
ایس اقتباس دے حوالے دے نال جیہڑی گل قابلِ فہم اے او ایہہ ہے پئی مسیح دی موت تے
یہودی اُکھدے نے پئی اوہناں نے مسیح نوں نہیں ماریا اے۔ (سورۃ 4 : 157) اوہناں نوں
اپنی کامیابی دا یقین نہیں سی۔

تے ایویں دا ای اک حوالہ پہلاں وی دتا گیا سی پئی خُدا نے یہودیّاں دے ہتھوں مسیح نوں ماریا
سی تاں پئی اپنے مقصد نوں پورا کرے۔

پر خُدا نے اوہدی موت نوں مُعطل کر دتا تے اوہنوں اُتے چُکا لیا سی۔ تے اوہنوں جیوندہ،
مُعلم، نبی تے مُنصف دے درجے اُتے فائز کیتا سی۔ جیہڑا زمانیاں دے اخیر تے فیر آوے گا
تے انصاف کرے گا۔ ایہہ قرآن مجید دی اخیری تعلیم دے تعلق دے نال سی۔ قرآن مجید آپ

اپنے ایس دعوے نال مُتفق اے جیہڑا عبرانی بائبل مُقدس تے نویں عہد نامے دے وچ پایا
جاندا اے۔ تے ایہہ حضرت مُحمد توں پہلاں دے ای موجود سن۔

میرا خیال اے پئی ایس مضمون دے اخیری حصے دے وچ ایس گل توں نتیجہ اخذ کیتا جاسکدا
اے پئی قرآن مجید یسوع مسیح عیسیٰ ابن مریم دی تاریخی تصلیب دا انکار نہیں کردا اے۔ پر
یہودی جیہڑے اوہدے دُشمن سن او خدا دے کم تے اوہدیاں دعویاں اُتے شیخی مارے نے پئی
اسی اوہنوں قتل نہیں کیتا اے۔ قرآن مجید نے مسیح دی موت دے تاریخی پہلو دی تصدیق
نہیں کیتی اے۔ حالانکہ ایہہ خدا دی نظر دے وچ بہت ای اہم گل سی۔

قرآن مجید یسوع مسیح دی موت اُتے بہ نسبت اوہدے توں پہلاں آون والیاں نبیاں دے بحث
نہیں کردا اے۔ ایس لئی اوہدی موت نوں سمجھن دے لئی قرآن مجید توں پہلاں دیاں کتاباں
تے خدا دے پیغام اُتے دھیان کرنا پوئے گا جیویں پئی بائبل مُقدس دا پُرانا عہد نامہ تے
انجیل۔ پر اسی آکھ سکدے آں پئی یسوع مسیح دی موت دی جیہڑی تصویر قرآن مجید نے پیش
کیتی اے او خدا دی فرمانبرداری دا نشان اے۔ قرآن مجید دے وچ یسوع مسیح دیاں لفظاں نوں
یہودیاں نے قبول نہیں کیتا سی۔ ایہہ گل شدت اختیار کردی ہوئی اوہدے قتل ول نوں چلی
گئی۔

ہوسکدا اے پئی اسی ایس مُتنازعہ نوں اپنے اُتے حاوی کرلیا اے تے انجام ایہہ کڈھیا اے
پئی ایس حقیقت نوں صرف اَسمانی خدا ای بہتر جاندا اے۔ قرآن توں پہلاں دیاں واقعاں نوں

غیر واضح خیال کیتا گیا اے۔ پی کیہ مسیح دی موت صلیب اُتے ہوئی اے؟ انجیل مقدس دے
وچ یسوع مسیح دے دشمن ٹھٹھے کر دے نے۔ تے اکھ دے خھے پی اوہنے ہوراں نوں پچایا اپنے
آپ نوں نہیں پچا سکدا اے۔ (متی 27 : 42)

یسوع مسیح نے خُدا دے سامنے مکمل فرمانبرداری کیتی سی تے ایتھوں تیکر پی اوہنے صلیبی
موت برداشت کیتی سی۔ ایہہ اوہدی کامل وفاداری دا ثبوت سی۔ او خُدا دی وفاداری دے لئی
آیا سی۔ او دُکھ تے مُشتتاں چُکن والا خُدا دا خادم، حقیر و مردود، ردِ غمناک تے رنج دا آشنا اے،
او ابنِ آدم، حقیقی انسان سی۔ تے خُدا نے اوہنوں اُٹھایا، اُچا کیتا تے اپنے سجے پاسے بٹھایا۔
تے ہُن اسی قرآن مجدی توں پہلاں دیاں صحیفیاں دے وچ پائے جاون والیاں بیاناں نوں
دیکھدے آں جہناں دے وچ یسوع مسیح دی موت دے مقصد تے مطلب دے بارے دے وچ
بیان کیتا گیا اے۔

دوجے حصے وچ۔۔

صلیب پر یسوع کی موت کے حوالے سے سچائی تلاش کرنے والے ایک مسلمان کے دو سوال:
کیا وہ صلیب مرا؟

اگر ایسی ہی بات ہے تو وہ صلیب پر کیوں مرا؟

[ڈرافٹ 24 اکتوبر 2009]

”میں دیکھ رہا ہوں کہ مسیحی ایسٹر کی تیاری کر رہے ہیں۔ مجھے کچھ دوستوں سے پتا چلا ہے کہ مسیح درحقیقت صلیب پر مرا۔ لیکن میرے مسلمان دوست اور ہماری (مسلم) تعلیمات کے مطابق اُس کی جگہ پر کوئی اور آدمی مرا تھا۔ میرا یقین ہے کہ اگر بائبل کہتی ہے تو وہ مسیح ہے۔ درحقیقت مسلم ایمان کے مطابق صلیب دیئے جانے کی مختلف کہانیاں ہیں لیکن حقیقت جاننے کی ضرورت ہے۔ شاید بہتر سمجھ بوجھ کے لیے مجھے پڑھنے کی ضرورت ہے۔ لیکن میرے لیے یہ بات بہت اہم ہے کہ مسیح صلیب پر کیوں مرا۔ وہ خود کو اپنے دشمنوں سے بچا سکتا تھا۔ تو پھر اُس نے اُنہیں خود کو صلیب پر مارنے کیوں دیا؟ پہلی بات تو یہ ہے کہ آپ حقیقی طور پر جاننا چاہتے ہیں کہ کیا ہوا تھا۔ جیسا کہ آپ جانتے ہیں مسیح کی موت کے متعلق مختلف تراجم اور رائے ہیں۔ لیکن آپ دیکھیں گے قرآن مجید نے اس حقیقت کو واضح طور پر بیان کیا ہے کہ مسیح (تاریخی طور پر) مرا تھا۔ لیکن یہ بات غیر واضح ہے کہ تصلیب کے موقع پر کیا کیا واقعات رونما ہوئے۔

عمومی طور پر قرآن یسوع مسیح کی موت کے متعلق کئی ایک مقامات پر واضح ہے۔ ایک آیت میں اختلاف پیدا ہوتا ہے۔

سورة النساء آیت (156-157) میں اس بات کو تسلیم کیا گیا ہے۔ مسلمان اس آیت کو سالوں عطا تعبیر کر رہے ہیں۔ اس سے پہلے ہم اس متنازعہ ایک کی طرف جائیں۔ آئیے دیکھتے ہیں قرآن میں کیا لکھا ہے۔ یسوع مسیح کی موت کے متعلق قرآن کیا کہتا ہے۔ یہ آیت مسلمانوں اور مسیحیوں کے درمیان سالوں سے تک بحث و تمحیص کا موضوع رہی ہے۔ پہلا حوالہ مکی سورت مریم (33-34) میں ہے۔

(ترجمہ) ”اور وہی سلامتی مجھ پر جس دن میں پیدا ہوا، اور جس دن مروں اور جس دن زندہ اٹھایا جاؤں۔“

یہ آیت یسوع مسیح کی موت کے متعلق بتاتی ہے اس کا مطلب یہ کہ ہمیں فطری طور پر ابن مریم کی انسانی سچائیوں سے متفق ہونا چاہیے۔

• ”زندہ اٹھایا جاؤں“ کا حوالہ انجیل مقدس میں یسوع مسیح کے مردوں میں سے جی اٹھنے کا واقعہ ہے۔

تاہم 15-19 آیت میں اس کو زکریا اور یوحنا اصطباغی کے متعلق کہا گیا۔

”اور وہی سلامتی مجھ پر جس دن میں زندہ ہوا، اور جس دن میں زندہ اٹھایا جاؤں۔“
دفن کرنے کی کہانی بعد میں مدینہ میں واقع ہوئی۔

اس کا مطلب قرآن مجید اس کی تشریح میں خاموش ہے قرآن مجید میں فعل مستقبل کا صیغہ نہیں۔

قرآن مجید (سورة النساء 33-34) بہت بعد کی موت کا ذکر کرتی ہے۔ لیکن اس کا سادہ مطلب اُس کی زمینی موت اور طبعی انسانی زندگی کا خاتمہ ہے۔ مدنی سورت ال عمران 55 آیت میں لکھا ہے۔

”اے عیسیٰ (یسوع مسیح) یاد کرو جب اللہ نے فرمایا، ”میں تجھے پوری عمر تک پہنچاؤں گا اور تجھے اپنی طرف اٹھا لوں گا اور تجھے کافروں سے پاک کروں گا اور تیرے پیروں کو قیامت تک تیرے منکروں پر غلبہ دوں گا پھر تم سب میری طرف پلٹ آؤ گے۔ تو میں تم میں فیصلہ دوں گا جس بات میں جھگڑے ہوں“۔

”تو پھر تم میری طرف لوٹ آؤ گے“۔

لفظ مُتَوَفِّیْکَ کا مطلب ہے ”تمہاری موت ہوگی۔ اس کو انسانوں کے مرنے کے متعلق استعمال کیا گیا۔ (سورة 2 آیت 40-41)

ایمان داروں کو اللہ کی طرف بلایا گیا انہیں زندہ کیا گیا اس کا مطلب ہے وہ اُس کے پاس لوٹ آتے ہیں۔

سورة 6: 60 میں یہی فعل مسیح (یسوع) کے لیے استعمال کیا گیا ہے جتنی دیر میں وہاں رہا اس کا گواہ رہا انہوں نے مجھے قبول نہ کیا اور تم ہی تھے جو اُن کو دیکھتے تھے۔

بہر حال ان دو آیات میں مسیح کے آنے اور خدا کی طرف سے بولنے اور اُس کی پہلی موت کے بارے میں ہے۔ (سورۃ 19:33-34)

مفسرین کو ان آیات میں مشکلات کا سامنا کرنا پڑا اس طرح اُنہوں نے (سورۃ 4:56-57) میں مسیح کے صلیب دیئے جانے کا انکار کیا گیا ہے۔ بعیدوی نے اس کے پانچ مطلب بیان کیے ہیں۔ (سورۃ 3:48-55) اس طرح اس کا بھرپور مطلب ”آخرت“ کی طرف اشارہ کرتا ہے میں تمہیں (مسیح) کو زمین سے زندہ اٹھالوں گا یا تم برائی کا خاتمہ کرو گے۔ اور دنیا کی روحیں تیرے راہ میں رکاوٹ بنیں گی۔ یا کچھ دنوں کے بعد اللہ اسے دوبارہ موت دے گا اور وہ پھر اُسے آسمان پر اٹھائے گا۔ یہ آخری بات مسیحی کہتے ہیں۔

لیکن بعیدوی کے خیال کے مطابق اس متن میں اُس کی حقیقی موت کا ذکر ہے اس آیت کے تناظرہ میں ایک ماڈرن مسلم مصنف سورۃ 3:48-55 یہ کہتا ہے۔ اللہ (یسوع) عیسیٰ سے مخاطب ہو کر کہتا ہے ”درحقیقت میں وہی ہوں جس نے تجھے موت دی یا میں ہی ہوں جو تمہیں موت دیتا ہے۔ اس میں اسم ضمیر کو معروف بنایا گیا۔ اس کے اور ”رَافِع“ کے فعل کو بھی معروف بنایا گیا۔

یہی فعل رَافِع (اٹھانا) کو سورت 4:157 میں استعمال کیا گیا ہے۔ لیکن جو عمیق نقطہ سے نکلتا ہے وہ ایک سوال ہے ”میں نے تجھے موت دی میں تمہیں زندہ اٹھا کر اپنے پاس لاؤں گا۔ یہ دراصل یسوع (عیسیٰ) کے متعلق حقیقی تجربہ نہیں۔ قربانی (جان دینے) کے لیے قریب

پہنچ کر انکار کا جواز پیدا نہیں ہوتا۔ اگر متن کا مطلب مستقبل سے نہیں تو یہ بہت پہلے کا واقع ہے جو انجیل مقدس سے عین مطابقت رکھتا ہے دوسری اصطلاح یہ اُس کے بیرونی سے تعلق رکھتا ہے اس کا مطلب یہ ہے کہ اس کا صلیب پر جان دینا پہلے ہی سے مقرر تھا۔ یہ آیت جاری رہتی ہے میں تجھے پاک کروں گا جو تیرے منکر ہوئے۔

یسوع کی بے گناہی کو ثابت کرنے کے لیے خدا خود اُسے زندہ کرے گا۔ (ڈبلیو آر آئی کیو

(107-105)

ذرا اس نقطہ پر غور کریں خدا نے یسوع کو مارا۔ اس بات کو بالائے طلاق رکھا کہ وہ کس موت سے مرا۔ (مثلاً طبعی موت، جنگ میں شہادت، نبیوں کو اذیت کی موت یا صلیب کی موت)۔ موت پر سوائے خدا کے کسی اور کو اختیار نہیں وہ دوسروں کے ذریعے انسانوں کی موت لاتا ہے۔ [موازنہ کریں، 3، 145 کوئی جان بے حکم خدا کے مر نہیں سکتی سب کا وقت لکھا ہے۔]

قرآنی آیات کے حوالے سے مسیح کی موت کا ذکر کیا جا چکا ہے۔ سورۃ 5: 117 میں بیان کیا ہے۔ ”تو نے ہی مجھے اٹھا لیا (تَوَفَّیْتَنی) میں بھی یسوع مسیح کی موت کا ذکر ہے کہ مسیح مستقبل میں مرے گا یعنی اپنی آمدِ ثانی پر۔“

بعد میں الزہر یونیورسٹی کے ریکٹر ڈاکٹر شولت نے کہا تَوَفَّیْتَنی کا مطلب معمولی موت ہے۔ اس میں دوبارہ آکر مرنے کی کوئی بات نہیں ہے کیونکہ اس آیت کا تعلق یسوع اور جب وہ دوبارہ

آئے گا اُن لوگوں سے تعلق رکھتی ہے۔ اس آیت میں اُس موضوع کے متعلق بیان کیا گیا ہے کہ یسوع اپنی زندگی کا دورانیہ پورے کرے گا اور اُسے زندہ اٹھایا جائے گا۔ (ڈبلیو آر: جے آئی کیو 115)

ایک مسلم مصنف کہتا ہے :

مسلمان عام طور پر قرآن کے بیان کے مطابق صلیب دیے جانے کے واقعہ کا انکار کرتے ہیں۔ اُنھوں نے اُسے نہ قتل کیا اور نہ ہی صلیب پر چڑھایا۔ یہ صرف اُنہیں ایسا لگتا ہے کہ اُسے قتل کیا گیا ہے۔ نہ خدا نے اُسے اٹھایا۔ خدا درحقیقت حکمت والا ہے۔ قرآن میں ذکر ہے میں تو تم (مسیح) سے فیصلہ فرما دوں گا۔ میں تجھے اپنی طرف اٹھا لوں گا۔

(سورت 3: 55)

جو لوگ اس بات پر دلالت کرتے ہیں کہ یسوع درحقیقت مرا تھا وہ (یہودی) تھے۔ اور فخر کرتے تھے کہ اُنھوں نے اُسے مارا ہے۔

دوسری آیت میں یہ خیال ہے کہ یسوع کو اُوپر اٹھایا گیا۔ اس کا مطلب ہے کہ یسوع کبھی طبعی موت نہیں مرا۔ (سورت 5: 117) اس آیت میں خدا اور یسوع کے درمیان گفتگو ہوتی ہے۔ قیامت کے دن یسوع (عیسیٰ) خدا سے کہتا ہے۔

”میں نے اُن سے نہ کہا مگر وہی جو تو نے مجھے حکم دیا تھا کہ اللہ کو پوجو جو میرا بھی رب تھا اور تمہارا بھی رب ہے اور میں اُن پر مطلع تھا جب تک میں مرا نہ تھا۔ پھر جب تو نے مجھے اُٹھایا تو تو ہی اُن پر نگاہ رکھتا تھا اور ہر چیز تیرے سامنے حاضر ہے۔“

ڈبلیو آر: کیو یو جی (155)

اور مسیح (عیسیٰ) کے آسمان پر جانے کا ذکر قرآن مجید میں دو دفعہ آیا ہے۔ خدا کہتا ہے اے عیسیٰ (یسوع) ”میں تجھے پوری عمر تک پہنچاؤں گا اور تجھے اپنی طرف اُٹھاؤں گا۔“ خدا نے اُسے اُٹھایا۔ ان اقتباسات کے مطابق یسوع (عیسیٰ) مرے بغیر زندہ اُٹھایا گیا لیکن پہلے اقتباس کے مطابق یہ بات واضح ہوتی ہے کہ موت کے بعد مسیح کو اُٹھایا گیا جس کے متعلق یسوع کے بارے میں پہلے بتایا گیا تھا۔ بلکہ اپنے پنکوڑے میں کہا اُس دن پر سلامتی جب میں پیدا ہوا اُس دن پر سلامتی جب میں مروں اور اُس دن پر جب دوبارہ اُٹھایا جاؤں۔

XIX 34 [WR: GCG 93-94]

بہر حال یسوع کے متعلق اُس کی موت اور آئندہ زندگی کے بارے میں قرآن بہت واضح ہے کہ اُس نے تاریخ میں حقیقی انسانیت کا سامنا کیا تھا اور یہ سب کچھ حضرت محمد کی پیدائش سے پہلے واقع ہوا تھا۔

مسلمان سالوں تک اس بات میں مبالغہ آمیزی کر کے ان آیات کو مشکل انداز میں سمجھتے رہے۔ سورۃ النسا کی آیت نمبر 156 کی روشنی میں مسیح کی موت اور صلیب دیے جانے کا انکار کیا۔

اگرچہ قرآن میں اس طرح بیان نہیں جیسا کہ ہم نے دیکھا۔
دوم: مسلمان اور غیر مسلمان عالم اس لسانی اختلاف اور ابہام کا شکار رہے۔
مختصر طور پر ہم کہہ سکتے ہیں یہودیوں کے اُس دعویٰ کی نفی کی گئی ہے جس پر وہ فخر کرتے تھے۔ کہ اُنھوں نے مسیح کو ذاتی طور پر آخری حربہ کے طور پر مار ڈالا تھا۔
اس سے بڑھ کر ہم کچھ نہیں کہہ سکتے۔

ان بیانات کے متعلق کچھ سوچیں:

پہلے باب میں ماڈرن مسلم قرآن کے طالب علموں کی تصحیح کی ایک کوشش تھی کہ مسیح

صلیب پر مرا۔ سورۃ 4: 157

مفہومیات کی مختصر بحث سے یہ بات سامنے آتی ہے قرآن مجید خود اس معاملے میں تاریخی لحاظ سے غیر جانبدار ہے کہ مسیح کو صلیب دی گئی۔ اس لئے اس کو دھیان سے پڑھنے کی ضرورت ہے۔

طوبیاس میر اسلامک فلاسفی کا اورینٹل سکول اور افریقی مطالعہ ان لندن میں لیکچرار کرتا ہے کہ مسیح کی تصلیب کی متعلق حوالہ جات حقیقی ہیں۔

وہ کچھ مسلم ماہر الہیات کا حوالہ دیتا ہے مثلاً وہاب ابن منایج اور قاسم ابن ابراہیم نے صلیب دیے جانے کی حقیقت کو قبول کیا ہے۔ اُس نے حدیث کی اعتباریت پر تنقید کی ہے۔ کہ یسوع کی زمینی زندگی میں اُسے صلیب دی گئی عقل و فہم سے معیاری بات ہے۔ ملک کے مطابق کچھ مسلم عالموں کے مطابق قرآن مجید یہ نہیں کہتا کہ یسوع نہیں مارا گیا اور نہ ہی یہ کہتا ہے کہ اُس کو صلیب دی گئی ہے بلکہ یہ کہتا ہے کہ یہودیوں نے اُسے نہیں مارا۔ کلوری کے واقعات کے حوالے سے ان کا انکار نہیں کیا جاسکتا۔

[W R : ICC . 345-346]

یہ بناوٹی اور مصنوعی تھا اس میں قرآنی لفظ کی بنیاد کو پیش کیا گیا ہے۔ یہ ہاپکس لیگو منن کی ایک مثال ہے اس میں متازعہ تفسیر اور اسلوب پایا جاتا ہے۔

متن میں ابہام گوئی مسلمان ماہرین گرامر (قواعد) کی چابکدستیوں کا کمال ہے جنہوں نے آیت کو توڑ موڑ کر پیش کیا۔

مثلاً بہت مسلم مفسرین زیادہ تر گرامر کے ماہر تھے۔ کیونکہ قرآن کا متن بہت زیادہ روایات اور کہانیوں پر مبنی تھا۔ کیونکہ مفسرین کا بیان ہے کہ قرآن مجید کی تفسیر کے مختلف پہلو ہیں۔

تیحیٰ ابن زیاد الفار (207 / 822) تیحیٰ ابن زیاد الفار کوفی تھا جو قرآنی علم کا ماہر تھا۔ وہ الفاظ

کی کھال اُترنے والا نہ کہ الفاظ کو نیا روپ دینے والا تھا۔ وہ اتنا ماہر تھا کہ خلیفہ مامون (833/218) کے بیٹوں کا اتالیق تھا۔ اُس کی کتاب ماعمل قرآن کا زیادہ تر تعلق گرامر کے بنیادی سوالوں کے بارے میں ہے۔ اسی طرح کا عنوان ایک صدی بعد الزجاج نے لکھا۔ الفار سورة 4: 157 کے متعلق وہ لاحقہ ہا کے آخر میں مَا تَقْلُوهُ (یعنی اُنہوں نے اُسے قتل نہیں کیا) یہ یسوع کی موت کی بجائے علم کے متعلق ہے جیسا کہ وہ فرماتا ہے۔

”میں اسے مکمل طور پر جانتا ہوں۔“ قَلُّوہ ”علماء“ کا مطب ہے کہ میں یقیناً اسے جانتا ہوں۔ یہ رائے اور لفظی بات کی بجائے رپورٹ ہے کہ ہم اس اقتباس کے حوالے سے گرامر کی وضاحتیں دیکھیں گے جو بار بار ان صفحات میں آرہی ہیں۔ اہم بات یہ ہے کہ با اثر عالموں اور مثالی مسلمانوں نے ان بیانات کو شامل کرنا ضروری نہیں سمجھا جو مسیحیوں کی تاریخی لحاظ سے مسیح کے مصلوب کئے جانے کے ایمان کے حوالے سے تھے۔ اُس کی تفسیر اس بیان سے اچھی ہے جس کے متعلق بحث و تمحیص ہوتی ہے۔ الفار واضح طور پر بیان کرتا ہے کہ یہ مسیح نہیں جس کے متعلق قرآن کہہ رہا ہے کہ وہ قتل نہیں کیا گیا۔ یہ تفسیر تاریخی لحاظ سے بہت اہمیت کی حامل ہے۔

ابو محمد عبد اللہ بن مسلم بن قتیبا الدناوری (889/276) اس کا نام عام طور پر ابن قتیبا ہے اور اس کی کتاب تفسیر غرب القرآن قرآن مجید کے مشکل ترین اقتباسات پر بات کرتی ہے جو

اُس کے دور میں ہر طرف زیر بحث لائے جاتے تھے۔ اُس دور میں آیت کو اسی طرح زیر بحث لایا جاتا تھا۔ یہ حیرانی کی بات ہے وضاحت کے لیے شبیہ یا رافعہ نہیں چنے گے بلکہ یقمنون ہے۔ اس طرح ساری وضاحت یوں ہو جاتی ہے۔ ”اُنہوں نے اُسے قتل نہیں کیا“۔

ماثكلوه یقیناً (کا مطلب ہے کہ اُنہوں نے اس علم کو ختم کر دیا ہے اس کا مطلب یہ بنتا ہے وہ اس کے بارے میں مکمل طور پر نہیں جانتے۔ (علم الیقین) اس طرح کا مطلب یہ بنتا ہے موت در حقیقت واقع ہوئی۔ عربی شاعری میں موت کے لیے یقم بڑا ملائم لفظ ہے صرف ایک ہی بات ہے وہ ”یقین“، اُنہوں نے کہا [تقوات] یقیناً میں نے اُسے قتل کیا۔ اور میں نے اُسے علم میں مارا (علماء) یہ ایک طرح کی علامت ہے (استی ما) اسی حوالے سے استعمال ہوا ہے۔ حدیث اور الکلام کی بھی یہی رائے ہے۔ اس طرح خدا کہتا ہے اُنہوں نے اُسے قتل نہیں کیا یقیناً نہیں۔ اس طرح انہیں یقین نہیں اس لیے کہہ سکتے ہیں کہ ایسا کسی کو نیچا دکھانے یا اپنی برتری دکھانے کے لئے کیا گیا۔ خدا کہتا ہے کہ وہ مسیح کی موت کے متعلق بالکل نہیں جانتے لہذا یہ قیاس آرائی پر مبنی تھا۔

یہ تفسیر واضح کرتی ہے کہ مصنف کا مطلب ہے کہ یہودیوں کو یہ واضح نہیں تھا کہ اُنہوں نے یہ کیا کیا۔ لہذا یہ متضاد اور متنازعہ ہے۔ کہ اُنہوں نے اُسے قتل نہیں کیا اسے آیت کے حوالے سے اہم سمجھنا چاہیے۔

الذجاج (923/310) ابواسحاق ابراہیم ابن انصاری الذجاج جو الطبری کا 'ممعصر تھا۔ حرف و نحو (گرامر) کا ماہر خیال جاتا تھا۔ اُس کا زیادہ وقت اور کام بغداد میں ہوا۔ اُس نے لغت نویسی کے حوالے سے کئی کتابیں تحریر کیں۔ قرآن مجید کے کام کے حوالے سے اُس نے دلچسپ اور اختراعی چیزیں پیش کیں۔ اس آیت کے حوالے سے پچھلی تفسیر میں یہ باتیں نہیں دیکھیں گئیں۔ اُس کا تعلق تفسیر ہے جب خدا چاہتا تھا کہ یسوع کو اٹھالے اسے دوسروں سے پاک کرے۔ یسوع نے اپنے حواریوں سے کہا۔ کون اُس (شکل) شبیہ کو قبول کرے اور صلیب پر قتل کیا جائے اور باغ میں داخل ہو۔ اُن میں سے ایک نے کہا ” میں،“

اس طرح اُس کی شبیہ اُس پر اُتر آئی۔ جب وہ قتل ہوا تو خدا نے یسوع کو اوپر اٹھا لیا۔ یہ بات نہ ممکن ہے مجھے اس میں کوئی شک نہیں کہ وہ اُن پر ظاہر ہوا۔ اُس کے کہنے کے مطابق بہت سے لوگ اُس کی قبر سے اتفاق نہیں کرتے۔ جو لوگ اس بات پر اتفاق کرتے ہیں کہ وہ مارا نہیں گیا تو وہ اسے خدائی طاقت والا سمجھتے تھے۔ لہذا اُنہوں نے اُسے قتل نہیں کیا اور کچھ نے کہہ دیا کہ وہ قتل ہو گیا ہے۔ اس طرح وہ اس بات کے متعلق مشکوک تھے۔ اُن کو علم نہیں تھا اس طرح اُنہوں نے قیاس آرائی سے کام لیا۔

علمون کا مطلب ہے کہ اُنہیں علم نہیں لہذا اُنہوں نے قیاس آرائی سے کام لیا۔ کچھ نے کہا ”ہا“

(اسم ضمیر) کا تعلق (اُنہوں) علم سے ہے۔ اس کا مطلب ہے کہ یقیناً اُنہوں نے علم کو نہیں مارا۔ مَاتَلُوْهُ، علما ہم یقولوں،، کہا ہے کہ میں نے اسے علم سے مارا ہے۔ تا ول اس کا ہے۔ میں اسے پورے علم سے جانتا ہوں اور جو کچھ کہیں گے اُنہوں نے اُسے نہیں مارا۔ اس میں وہ حضرت عیسیٰ مسیح کی بات کر رہے ہیں جیسا کہ خدا نے کہا۔ اُنہوں نے اُسے قتل نہیں کیا اور سولی پر نہیں چڑھایا۔

الذمخشری (1144/538) اپنے وقت کا بہت بڑا مفسر اور لغت نویس مانا جاتا تھا۔ الذمخشری کا مقام علم التفسیر میں نہایت بلند و بالا ہے۔ اُس کی تفسیر کو عزت و احترام کی نگاہ سے جانا جاتا ہے۔ اُس نے قرآن مجید کے حوالے نشانات اور گرام کا تجربہ بھی پیش کیا۔ وہ اس سے مشہور کہانی بھی پیش کرتا ہے۔ یسوع (عیسیٰ) نے اپنے حواریوں سے پوچھا کون میری خاطر آزاد مرضی سے قتل ہونا چاہتا ہے۔ پھر خدا نے یسوع کی شبیہ اُس پر بھیجی اور وہ صلیب پر مر گیا۔

الذمخشری کے لیے یہ واقعہ غیر تسلی بخش تھا جب اُس نے اُلھے واقعہ کی تفصیل کو جانا۔ کچھ لوگوں کا خیال ہے کہ یسوع صلیب پر مرا۔ اگر یسوع مرا تو ہمارا ساتھی کہاں گیا اگر ہمارا ساتھی قتل ہوا تو پھر یسوع کہاں ہے؟ کچھ کہتے ہیں کہ ہماری آنکھوں کے روبرو آسمان پر اُٹھا لیا گیا اور جسم ہمارے ساتھ کا جسم ہے۔

اب الذمخشری اپنی بات شروع کرتا ہے وہ اپنی تفسیر میں گرامر کے حوالے سے بیان کرتا ہے۔ ایک عام اور سادہ سا سوال ہے۔ شبیہ کے فعل سے پہلے کیا آتا ہے ہم پہلے ہی اس لفظ سے باخبر ہیں مسیح کی شبیہ اس ہی کی تھی۔ پھر کوئی یا اُس کا ہم شکل ارد گرد نہیں تھا جب قرآن مجید میں اس حوالے سے کوئی شخص اس طرح نہیں بیان کیا گیا۔ اس سے کوئی غرض نہیں اصل مقصد تو اس کتاب پر ایمان لانا اور پڑھنا ہے اور اُن حقائق کو جاننا جو غیر واضح ہیں۔ یہاں پر یہ سمجھنا ضروری ہی کہ جو فعل استعمال ہوا وہ غیر شخصی ہے۔ اگر ان پر غیر واضح تھا تو اس کی وضاحت کی جاتی ہے کہ ہُو ایلہ الیہ کو اُس کی شکل کے طور پر استعمال کیا گیا ہے اس طرح یہ ترجمہ یوں ظاہر ہوتا ہے کہ انہوں نے نہ اُسے صلیب دی نہ ہی اُسے قتل کیا۔ کیونکہ وہاں تو شکل کا تنازعہ تھا۔

الذمخشری سے پہلے کسی نے اس بات کو اتنے دلچسپ انداز سے نہیں بیان کیا تھا۔ اس سے پہلے ہم الذجاج کی گرامر کو دلچسپی سے دیکھا۔ لیکن یہ سچائی ہے کہ الذمخشری سے پہلے کسی نے اس آیت کو گرامر کی اس گہرائی سے نہیں دیکھا تھا۔ اگر یہ بات غیر واضح تھی کہ وہ یسوع نہیں تھا بلکہ اُس کا ہم شکل تھا تو کس کو اُس کا ہم شکل بنا سکتے ہیں۔ اس آیت کے حوالے سے کچھ مفسرین اس بات کو تسلیم کرتے ہیں کہ خدا ہی اس بات کو بہتر جانتا ہے۔

آخر میں محمد ابن اسحاق متناقص روایات پر اپنے خیالات بیان کرتا ہے۔

یہ تفسیر اس خیال پر ختم ہوتی ہے ”خدا ہی اس بات کے بارے میں اچھی طرح جانتا ہے“
 [فٹ نوٹ: یہ مفروضہ سلنے آتا ہے کہ مصنف اس بات میں بہت مخلص تھا۔ اس کو مضمّر
 رکھنے کی کوئی ضرورت نہیں۔ اگر یہ ایسا ہی تنقیدی رویہ ہو تو دیے گئے حوالے کی تعبیر
 نہیں ہوتی۔

عظیم الرازی (606/ 1209) بھی اس بحث کو اس طرح ختم کرتا ہے۔

نبوت کے وقت اس نقطہ کے بارے میں اضافہ ہوتا ہے الرازی کی 4: 158 کے متعلق بحث
 اس گہرائی اور وسعت سے زیادہ نہیں ہے۔ وہ مستند حوالوں کے بغیر بہت سی باتیں بیان
 کرتا ہے جو مسیح کے جسمانی طور پر اٹھا جانے کی لفظی (ڈرامائی) تعبیر ہے الرازی ان تنازعہ
 بیان میں اضافہ کرتا ہے کہ اس کے متعلق خدا ہی بہتر جانتا ہے کہ کیا ہوا تھا۔

تاہم 3: 55 پر خیالات بیان کرتا ہے جو اس نے اُس کے متعلق بیان کیے (سورۃ 4: 158)
 سوم :

اب بہت معتبر اور قابلِ یقین شواہد پیش خدمت ہیں جو دونوں مسلم اور غیر مسلم کے لیے
 قرآن نے خود بیان کیے ہیں جو مسیح کی صلیب کی نفی نہیں کرتے۔ لیکن بہت سے مسلمانوں
 نے یسوع کو نہیں مارا گیا۔

قرآن مجید مسیح کے سولی چرھانے جانے کی نفی نہیں کرتا لیکن اس کی تفسیر کرنے والے ایسا
 کرتے ہیں۔ وہ دونوں مسلم تھیالوجی میں ایک نہیں ہیں۔

اس بیان پر تاریخ اور جدید حوالوں کے لحاظ سے غور و خوض کریں۔

جدید مسلمان مسیح کے صلیب دینے جانے کے تاریخی پہلو کے حوالے سے قرآن کو نہیں پڑھتے بہ نسبت دوسروں کے۔

مسلمان عام طور پر قرآن کے محض بیان کی بنا پر انکار کرتے ہیں انہوں نے نہ اُس کو صلیب دی نہ ہی قتل کیا بلکہ انہیں ایسا لگتا ہے کہ یوں ہوا (WRQUG 155)

جبکہ یوحنا دمشق کا رہنے والا قرآنی تعبیر کے حوالے بیان کرتا ہے کہ یہ انصاف پر مبنی نہیں۔ قرآن مجید خود تصدیق کرتا ہے کہ یہودیوں نے یسوع کو صلیب نہیں دی اس بات سے واضح فرق ہے کہ یسوع کو صلیب پر نہیں چڑھایا گیا۔ یوحنا دمشق اور قرآن کے کئی مفسرین اس بات کے انکاری ہیں کہ یسوع مسیح کو صلیب نہیں دی گئی سورۃ 4: 157 کی تفسیر میں یکسانیت پائی جاتی ہے اس آیت، تاریخی نکات اور واقعات میں اس بات کی انکاری نہیں کہ مسیح کو صلیب نہیں دیا گیا پہلی اور بار بار ہونے والی تفسیر اس بات کے حق میں ہے کہ یسوع کو معجزانہ طور پر صلیب پر چالیا گیا۔ اور صلیب پر جو شخص مرا وہ کوئی اور تھا یہ بات تشریح اور روایتی فوقیت کی حامل ہے۔ مثلاً ابن قطلرباعی اسلامی روایات کی مداخلت کو عام طور پر اسرا الیات سمجھا جاتا ہے اس لیے اس کتاب کی اس آیت کے متعلق مختلف اثرات کے تحت تفسیر ہوتی رہی۔

اس لیے زیادہ طرح تر تفسیر قرآن یہ ہے کہ صلیب دیے جانے کا انکار ہوا۔

کلاسیکی مفسرین نے اس سوالیہ بیان سے اپنی بات کا آغاز کیا جو سورۃ 4 : 157 میں پائی جاتی ہے کہ یسوع کی صلیبی موت کے انکار میں ابہام ہے انہوں نے حدیث اور دیگر مستند کتابوں میں مسیح کے آنے کے متعلق روایاتی بیان کی تصدیق پائی۔ پھر انہوں نے مسیح کی موت کے حوالے سے قرآنی آیات کے اس اقتباس کو سمجھا۔ تاہم اگر اسے فرض کیے بغیر سمجھیں اور سورۃ 4 : 159 کی روشنی میں دیکھیں اس کو مسیح کے حتمی انکار پر پڑھ سکتے ہیں بجائے کہ اُس کی موت کے حوالے سے۔

چہارم :

یہ حقیقت ہے کہ قرآن اس کے متعلق واضح نہیں اس لیے اس آیت کو ہم اسلامی تفسیر میں دیکھ سکتے ہیں کچھ اس کے حق میں اور کچھ مخالف ہیں بالکل اسی طرح مسیح کی موت کے متعلق بیانات (سورۃ 4 : 157 ، سورۃ 3 : 55) تفسیری ادب میں بہت سے آرا کی راہ کو کھولا ہے۔

سب سے بڑی اور اہم رائے یہ ہے کہ قرآن مجید مسیح کی موت کا انکار کرتا ہے اس لیے وہ زندہ ہے دوبارہ دُنیا میں آئے گا دوبارہ مرے گا بعد میں ساری مخلوق کے ساتھ زندہ کیا جائے گا۔ دوسروں کے مطابق یہ صرف مسیح کی موت کا انکار کیا گیا کہ مسیح دوبارہ شاید طبعی موت مرے گا اب بھی کچھ اس بات کے حق میں ہیں مسیح کو صلیب دی گئی اور نہ ہی وہ مرا۔ وہ کہتے ہیں یسوع مرا نہیں تھا بلکہ یہودی ایسا کہ رہے تھے کہ وہ مر گیا۔ اور خُدا نے اُسے

زندہ اٹھالیا۔ وہ اُس پر شہنی بگاڑ رہے تھے کہ انہوں نے ایسا کیا۔ ایسا لگ رہا تھا لیکن ایسا ہوا نہیں

(سورۃ 4: 157)

تاہم بہت سے آراء ہیں اُن ماڈرن مصنفین میں سے ایک ڈاکٹر کامل حسین کہتا ہے مسیح کے ہم شکل آدمی کا خیال قرآنی متن کی تشریح کی خام خیالی ہے انہیں بڑے اجتماعوں میں کرنی ہوتی ہے۔ آج کل مہذب مسلمان اس بات کو نہیں مانتے اس متن کو یہودیوں کے حوالے سے سمجھنا چاہیے کیونکہ انہوں نے مسیح کو قتل کیا اور اُن کے سامنے زندہ اٹھا اور ہم نے بہت سی غیر وضاحت شدہ کہانیاں اور راز چھوڑے ہیں جن کا تعلق ایمان سے ہے۔ درحقیقت اس بات کو واضح کرنا چاہیے قرآن مجید خود یہ نہیں کہتا ہے کہ یسوع نے دوسرے شخص کے جسم میں تکلیف برداشت کی۔ اور نہ ہی کوئی دوسرا شخص اُس کی خاطر قتل ہوا۔

(سورۃ 4: 156-157) کہتی ہے شُبَّہ لَّھُم یعنی کہ اُن کی لیے اُس کا بناوٹی روپ نہ تھا۔ اور

نہ ہی وہ ایسا ظاہر ہوتا تھا۔

سمتھ کے کام کی طرح نہیں جس نے مسلم مسیحی اتحاد اور سوجھ بوجھ کے لیے بہت کام کیا مندرجہ ذیل بحث مسلمانوں کی مسیح کے صلیب دیے جانے کی راہ کو الگ کر دے گی۔

سورة 4 : 157 کے حوالے سے تاریخی تفسیر اور خیالات کا خلاصہ حسب ذیل ہے ان پر مسلم مفسرین نے صدیوں تک کام کیا۔

یہاں ہر کئی مسلمان مفسرین کی فرست اور خلاصہ پیش کیا گیا ہے جنہوں نے کئی صدیوں میں اس تعلق سے مختلف حوالوں سے کام کیا تھا۔

میں اُن کو نیلا رنگ دے دیا ہے وہ جو مشاہیر سے مختلف صورت حال رکھتے ہیں، یا وہ جو متبادل کا خیال رکھتے ہیں (یا کم از کم بغیر سوچے ہوئے تنقید کرتے ہیں) تاریخ کے تقریباً تمام نمائندگان کو دیکھا جاسکتا ہے اور اسلام کی دینی تعلیم کی حالت جانی جاسکتی ہے۔

مسلمانوں میں اس نقطہ پر آپس میں کوئی یکسانیت نہیں نظریات والے کالم پر غور کریں۔ قائم مقام :

یعنی مسیح کے لیے کوئی اور شخص صلیب مرا۔ یعنی اُس کی جگہ پر تاریخ میں گنہگار شخص صلیب پر مرا۔

دو پہلو : مسیح کے جسم کو صلیب دی گئی لیکن اُس کی روح کو قتل نہیں کیا گیا۔ (سورة 2 : 149-154) میں وہ فاتح ہے

علم : مسیح کو قتل نہیں کیا گیا لیکن سمجھا (علم) گیا کہ مسیح کو قتل کیا گیا (اس کی وضاحت کر دی گئی ہے۔)

تسلط : ہو سکتا یہودیوں نے مسیح کو قتل کیا ہو کیونکہ وہ نبیوں کے دشمن تھے لیکن وقت خدا کے کنٹرول اور تسلط میں تھا۔ خدا نے اُسے قتل ہونے دیا جیسا کہ (سورۃ 3 : 48 - 55) اُس نبی کے ساتھ ہوا۔

تنقیدی / قائم مقام شخص کی غیر یقینی

(روایاتی معتبر دلائل کی صورت حال غیر مناسب اور غلط ہے) قائم مقام یا متبادل شخص کے متعلق دلائل مسیحیوں اور یہودیوں کے لیے غیر اور مناسب لگتے ہیں جیسا کہ آیت میں بیان کیا گیا ہے

شکل کی تبدیلی یا دھوکہ

(یہ پہلوؤں والی بات کی طرح ہی ہے)

اگر آپ متبادل خیالات والے اندراجات کو دیکھیں تو آپ دو مختلف یا ایک جیسے خیالات کی توجیہات نہیں پائیں گے کچھ لوگ کہہ سکتے ہیں یسوع بہت بزدل تھا جو موت سے ڈر رہا تھا۔

یا پھر وہ ایک معصوم حواری کی موت کا سبب بنا یا یہودہ گمنگار ، دیگر شخصیات کی اشکال کا

قیاس یا اُس کے دشمن (یہودی اور پیلاطس وغیرہ)

یا پھر کوئی عام راہ گیروں میں سے کوئی ایک ہو سکتا تھا۔

(یا پھر یہ غلط شناخت کا نتیجہ تھا)

سوال پیدا ہوتا ہے یسوع کے کتنے حواریوں نے دھوکہ کھایا اور پھر اٹھائے جانے کا مطلب کیا ہے ؟

سورۃ آل عمران کی تفسیر اسلامی نقطہ نظر یا روایات سے ہٹ کر کی گئی ہے۔ مفسرین کے دلائل جو اس کتاب کے پیش کردہ ہیں ان سے تمام مسلمان متفق نہیں اس پر نہ متفق ہونے کی وجہ چودھویں صدی میں اس کے معانی و مطلب کے غورو خوص سے سامنے آئی۔ سورۃ النساء میں دی گئی بات کا جدید مفسرین نے انکار کیا۔ اُن کا خیال یہ الجھنیں، ابتدائی روایات مفسرین کے مقاصد کو پورا کرتی تھیں۔

تفسیر کا ایک خاص سروے صدیوں کے مسلم عالموں کی تفسیریوں کو ہلا کر رکھ دے گا۔ اُن میں کچھ اسلامی تاریخ کے عالم اور فاضل لوگوں نے قرآن مجید کے ان الفاظ کی اہمیت اور معانی و مطلب کو الگ الگ کر کے دیکھا۔

اس طرح ہم دیکھتے ہیں کہ یسوع کی موت کے سلسلے میں مسلمان مفسرین آپس میں متفق نہیں۔

اگر ہم سورۃ آل عمران میں دیکھیں تو وہاں پر واضح طور پر بیان ہے کہ مسیح کو موت کے بعد آسمان پر اٹھالیا گیا۔ پہلی صدی میں کچھ مسلمانوں کا یہی خیال تھا۔ سوال یہ ہے کہ

سورة النساء (4: 157-159) کو سمجھنا ممکن ہے جو معانی کے لحاظ سے سورة آل عمران (3-55) سے تشبیہ کی حامل ہے۔ تاریخی لحاظ سے ابتدائی شیعہ کمیونٹی یا طبقہ (اس سے متاثر لوگ) یسوع کے صلیب دے جانے کو جانتے تھے۔

اس سلسلہ میں ہم چند اسماعیلی اقتباسات کو دیکھیں گے جو اس کے متبادل توجیہات بیان کرتے ہیں۔ اسماعیلی لکھاریوں کو بلاواسطہ شروع کرنے سے پہلے یہ بات بڑی لگی دلچسپ ہوگی اگر ہم ایک شیعہ کمیونٹی کے نمائندہ کو دیکھیں زیدس ہمیں سورة 4: 157 کے سلسلے میں الگ سی بات بتاتا ہے۔ باثر عالم القاسم ابن ابراہیم الریسی (860/246) یمنی زیدی لیگل مدہ ہب نے یسوع کی موت اور صلیب کے بارے میں تاریخی نقطہ نظر بیان کیا۔ اس موضوع پر اُس کی تعلیمات اس سلسلہ میں واضح ہیں اُس کے خیال میں یسوع مسیح کی موت کے انکار میں شکوک نہیں ہیں کیونکہ یسوع مسیح کو تاریخی لحاظ سے صلیب دی گئی۔ ایک اور اقتباس میں وہ بیان کرتا ہے کہ یسوع کی موت خدا کے حضور فدیہ اور قربانی ہے۔ اس طرح یسوع مسیح کی شبیہ اور اُس کی موت کے متعلق مباحثے زیدی کے ادب میں دلچسپی کے حامل ہیں۔

1932 میں یہ بہت ہی دلچسپ موضوع شائع ہوا۔ لوئیس میسی گنن نے ایک اہم نقطہ کی طرف توجہ مبذول کروائی کہ ابو حامد الغزالی مجدد (ایمان میں نئی روح پھونکنے والا) نے

یسوع کے صلیب دیئے جانے کی تصدیق کی۔ الراد الجھیل نے اس واقعہ کی تصدیق کی۔ کیونکہ وہ کافی عرصہ سے وجہ نزاع بنا ہوا تھا۔ یہ امام الغزالی کا ایک طالب علم تھا۔ لیکن یہ بات پھر شکوک پیدا کرتی تھی کہ آیا الغزالی نے اُسے تصنف کا حق دیا تھا یا نہیں۔ اگر جواب ہاں ہے تو الغزالی کے خیالات کو جدید نسل تک پہنچنا چاہیے تھا مگر بہت سے عالموں نے مسیح کے ان حقائق کو پسند نہ کیا۔

ابو حاتم الرازی (322/4-933)

یہ الطبری کا ہم عصر اور اسماعیلی فرقہ کا سب سے بڑا اور اہم ترجمان تھا۔ اُس کے ابو بکر محمد ابن ذکریا الرازی، رجز (313/925 یا 323/935) کے ساتھ مباحثے اسلامی تاریخ اور مفکر میں بہت اہم مقام رکھتے ہیں۔ یسوع کے مصلوب کیے جانے کے مسئلہ پر اسماعیلی فلاسفر جو ایک طبیب اور متشکک تھا اپنی ”کتاب محارب النبیؐا نے قرآن مجید کے اُس تصور یعنی مسیح کی تصلیب کے انکار پر حملہ کیا جو دراصل مسیحی اور یہودیوں کے مطابق تھا۔ (اور بیان کیا حوالہ ابن الروانڈی کا ہے) اُس نے کہا الہامی مذہب نے اس مسئلہ کو زیادہ ہوا دی۔

وہ طنزیہ انداز میں کہتا ہے کہ ہم الہامی کتابوں کی کیسے عزت و توقیر کر سکتے ہیں جبکہ آپس میں تاریخی لحاظ سے متفق نہیں تو ان کے پیروکار کیسے ایک ہو سکتے ہیں۔ یہ ایک بڑی

دلچسپ بات ہے کہ ابو حاتم ایک اسماعیلی مشنری نے اس (تحریف) غلط اقتباس کو اتنی آسانی سے بیان نہیں کیا۔ اُس کا یہ بیان علم الکلام پر مبنی ہے۔ وہ کہتا ہے کہ اس آیت سورۃ 4 : 158 ، سورۃ 3 : 169 کو سمجھنے کی کلید اس کا آخری حصہ ہے۔ یسوع مسیح چونکہ ایک شہید کی موت مرا۔ اور شہید کبھی مرتے نہیں، قرآن مجید اور اناجیل روح اور خط پر یقین رکھتے ہیں۔ یوحنا کی انجیل (بُشرِ یوحنا) میں بیان ہے کہ مسیح جسم میں (بلا جسد) مرا۔ لیکن روح میں (بل الروح) زندہ ہے۔ اس لئے وہ سوچتے ہیں جو جسم میں مرا وہ گناہوں سے پاک ہے۔ وہ لوقا کی انجیل (بُشرِ لوقا) کا حوالہ دیتا ہے۔ یسوع کہتا ہے۔ میرے دوستوں میں تمہیں کہتا ہوں اگر کوئی تمہارے جسم کو مارتا ہے تو ڈرو مت وہ اس سے بڑھ کر اور کچھ نہیں کر سکتے۔

یہ اقتباس اگلے والے کے ساتھ بہت مشابہت رکھتا ہے۔
 متی کی انجیل (بُشرِ متا) جو تمہارے جسم کو مارتے ہیں اُن سے مت ڈرو کیونکہ وہ تمہاری روح کو مار نہیں سکتے۔ بلکہ اُس سے ڈرو جو تمہارے جسم کو مار سکتا اور روح کو آگ میں ڈال سکتا ہے (دوزخ سے مار سکتا ہے)۔

ایک اہم بات یہ ہے کہ الرازی نے بھی ایک اور موقع پر تصلیب کا انکار کیا ہے۔ اس طرح الرازی ایک اسماعیلی سکالر النصافی کو ڈراتا ہے۔ باقی ماندہ تفصیل ہماری راہ کو نہیں روکے گی۔

اس بات پر استدلال ہو چکا ہے کہ الرازی کے بظاہر بدلنے کو متن کے حوالے سے خاص طور پر ایڈ ہو مینم کی بحث سے سمجھا جاسکتا ہے کیونکہ وہ اپنے مد مقابل سے نبرد آزما ہے۔ اس بات کا بھی مشاہدہ کرنے کی ضرورت ہے کہ النصافی خود یسوع کے صلیب دینے جانے پر یقین رکھتا ہے بد قسمتی سے اُس کی تصدیق کا دائرہ صرف ہم تک محدود ہے۔ (چھوٹے چھوٹے اختلافات کے علاوہ وہ مخصوص الفاظ اور انجیل کی آیات وغیرہ) ابو حاتم کہتا ہے قرآن اور انجیل اس بات پر متفق ہیں کہ مسیح کو صلیب دی گئی۔ اس لیے ”وَلَكِنْ شُبَّهَ لَهُمْ“ اچھی طرح سمجھا گیا۔ جس سے ظاہر ہوا کہ جسم کو صلیب دیا گیا اس کے لیے انسانی کاوشیں کونسی ہیں۔ اس طرح مسیح کو روح میں زندہ کیا گیا۔ ابو حاتم کے مطابق انجیل کے اقتباسات اور قرآن مجید کے الفاظ میں ہم آہنگی پائی جاتی ہے۔ دونوں کلاموں میں یہ بات پائی جاتی ہے کہ مسیح کے بدن اور روح کو مکمل طور پر نہیں مارا جاسکتا۔

السجستانی (360 / 971) ابو یعقوب السجستانی سب سے پہلا اسماعیلی اندرونی مشن کا ممبر تھا اس کو عربی میں دوا کے الفاظ میں جانتے ہیں اس نے ایران کے صوبہ خراسان اور سجستان میں کام کیا وہ اپنی زندگی کا باقی حصہ فاطمید امام (جس کا مرکز قاہرہ کے مغرب میں ہے) کا حمایتی رہا۔ السجستانی اور ابو حاتم الرازی دونوں مسیح کی صلیب کے علمبردار تھے۔ ابو حاتم الرازی کے خیالات کے متعلق ہم پہلے ہی جان چکے ہیں اسی طرح کے خیالات السجستانی کے ہیں السجستانی اپنی کتاب الینانی میں موجودہ حالات کے متعلق یوں فرماتے ہیں

یسوع کے متعلق منسٹری پہلے ہی بتادی گئی تھی یسوع نے پیشن گوئی کی تھی زندگی کا مالک وہ ہے جو اُس کا نشان دکھاتا ہے۔ جو صلیب پر مارا گیا وہ دوبارہ ظاہر (مکشف) ہوا۔ پہلے وہ چھینا گیا تھا۔ یعنی صلیب دی گئی (بعد میں اُس کی صلیب دیے جانے کو سایہ میں رکھا پھر روحانی طور پر اس سچائی کو سب کے سامنے پیش کیا کر دیا گیا

اخوان الصفا (10 ویں صدی)

اخوان الصفا کی تعلیمات یسوع مسیح کی تصلیب کے تاریخی واقعہ سے بڑی واضح تھیں اگلے دن یسوع لوگوں پر ظاہر ہوا۔ اور تبلیغ شروع۔ اور بنی اسرائیل نے اُسے پکڑا اور اپنے بادشاہ کے پاس گئے اور بادشاہ نے اُسے صلیب دینے کا حکم دیا۔ اس طرح اُس کے جسم کو صلیب دی گئی اُس کو لکڑی کی صلیب پر لٹا کر اُس کے ہاتھوں میں کیل ٹھونکنے گئے اور وہ صبح سے لیکر شام تک صلیب پر رہا۔ اُس نے پانی مانگا تو اُسے پینے کے لیے سرکہ دیا گیا پھر اُس کو نیرہ سے چھیدہ گیا اور صلیب کے قریب ہی دفن کیا گیا چالیس سپاہیوں نے اُس قبر کی چوکیداری کی۔ یہ سب اُس کے شاگردوں (حواریوں) کے سامنے ہوا۔ تب انہوں نے دیکھا اور جانا کہ وہ (یسوع) ہی ہے اُس نے حکم دیا کہ اس پر اختلاف نہ کریں وہ تین دن تک ایک جگہ پر اکٹھے رہے۔ اور یسوع ان پر ظاہر ہوا۔ اور اُس نے اپنے زخموں کے نشانات اُنہیں دکھائے۔ یہ خبر بنی اسرائیل میں پھیل گئی کہ مسیح کو قتل کر دیا گیا۔ جب قبر کو کھولا گیا تو لاش وہاں نہ

تھی۔ اس طرح سپاہیوں میں اختلاف پیدا ہوا اور وہ ادھر ادھر کی باتیں کرنے لگے اس طرح کہانی پیچیدگی اختیار کر گئی۔

بعد کا بارہ اطراف غیر تصلیبی خیال :

قرآن مجید کی تفہیم کے حوالے ان اقتباسات میں سنی اور شیعہ میں بہت زیادہ فرق ہے۔ سورۃ 4: 157 کے حوالے سے کی گئی کلاسیکی تشریح و تفسیر اور موازنہ سے ان کا اختلاف دیکھا جاسکتا ہے۔ منفی خیالات یہ ہیں مسیح صلیب پر نہیں مرا۔ اس کو ہم نے بارویں شیعہ تفسیری ادب میں دیکھا۔ اس طرح سنی اور امامیہ شیعہ ازم کی کلام پر مبنی تفسیریں ایک مقام پر مل جاتی ہیں اور اس طرح یقیناً شیعہ کی تفسیر اور سنی تفسیر متفق ہوتی ہیں۔ اس اتفاق رائے پر کس طرح بات پر زور دینے کی ضرورت ہے کہ جو پہلے کام ہوا اُس کی تکمیل کا عمل جاری رہے۔ اس طرح اسماعیلی مفسرین کو خاموشی سے الگ کیا جاسکتا ہے۔ اسماعیلوں کے مطابق یسوع کو صلیب دی گئی۔ لیکن بارویں شیعہ تفسیری ادب میں صلیب نہیں دی گئی۔

پنجم: کچھ معاملات میں کچھ مسلم مصنفین اس بات پر دلالت کریں گے کہ یہودی مسیح کو قتل نہیں کر سکتے۔ کیونکہ اس طرح اپنے نبیوں کو ایسے نہیں چھوڑ سکتا لیکن یہ مفروضہ یا دلیل قرآن مجید کے واضح متن کے متضاد ہوگی۔ قرآن مجید مسیح کا لوگوں کی طرف سے رد کیا جانا اور خدا کی قوت نہ ہونا دونوں تصورات پر زور دیتا ہے۔ انسانی گناہ مسیح کی خدائی قوت

کو ختم کرنے کی کوشش کر رہا ہے۔ جیسا کہ پطرس نے پنتکست کے دن کہا۔ ”خدا نے موت کے بند کھول کر اُسے (یسوع) کو جلایا (زندہ کیا) کیونکہ ممکن نہ تھا کہ وہ اُس کے (موت) کے قبضے میں رہتا۔ (اعمال 2: 24)

قرآن مجید میں بھی کئی بار آیا ہے کہ آدمی ناحق نبیوں کو شہید کرتے ہیں۔
(سورۃ 3: 20-21)

مسیح کے صلیب دیے جانے کے انکار پر زور دیتے ہوئے کہ قرآن کی یہ دلیل اُس کا مل عہد کے متعلق ہے کہ خدا ایمان کی قوت سے برائی کی قوتوں پر فتح پاتا ہے۔ لیکن مسیح پُر اسرار انداز میں بچ گیا اور دشمنوں کو دھوکا ہوا۔

یسوع نبی ہے جیسا کہ اوپر قرآن مجید میں بیان کیا گیا، اس کی جسمانی لحاظ سے بھی بہت عزت و توقیر کی اس طرح محمد، موسیٰ، (55: 7) تیحیٰ (یوحنا اصطہانی) (15: 19)

قرآن مجید میں انبیاء کا کردار پاکیزگی اور بے گناہی پر مبنی ہوتا ہے۔ ان لوگوں کو خراج تحسین پیش کیا گیا جو اس منصب پر فائزہ ہوتے ہیں۔ لیکن یہ بات ایک نبی کے قتل پر ختم ہوتی ہے (2: 61، 2: 87، 2: 91، 3: 21، 3: 183، 4: 155)

یہ بات پہلی والی روایات میں تھی اور دو اقتدا میں جہان اُن کے متبادل بنائے گئے ہیں وہ دونوں وہب دوم کی کہانی سے متعلق ہیں اُس میں یسوع کی منظر کشی ہے کہ مسیح صلیب دیے جانے سے گریز کر رہا ہے۔ یہ مشہور اور حد تک پریشان تصویر کیوں ہے؟

الطباری کا خیال ہے نبیوں کا موت سے فرار اُن کی عظمت کے خلاف ہے۔ اللہ کی راہ (فی سبیل اللہ) جان دینے کے سلسلہ میں قرآن مجید میں کئی ایک حوالہ جات موجود ہیں مسیح کو قرآن مجید کے مطابق ایک سچا مسلمان دکھایا گیا ہے پھر وہ جان دینے سے کیوں گریز کرے گا۔

ششم: سالوں سے سارے مسلمان مفسرین مسیح کے متبادل شخص کے صلیب کی کہانیاں سناتے رہے۔ جو مسیح کی خاطر مرا تھا یہ قرآن مجید کے متضاد خیال تھا اس پر معتبر اور قابلِ اعتماد مسلم روایات قائم نہیں ہوئیں کچھ تو اس سے بہت آگے چلے گئے جو انہوں نے مسیحیوں اور یہودیوں سے مستعار لے لیں۔ اس طرح اس خیال کو تقویت دینے کی لیے حقیقی مواد نہ تھا اور حقیقی مواد تو ہے مگر مسلمان رواج میں نہیں دیا جا رہا۔

قائم مقام یا متبادل شخص کے صلیب پر دیئے جانے پر تنقید کرتے ہوئے رازی بہت آرائے کو بغیر تصدیق کرتے ہوئے بیان کرتا ہے اس نے دیکھا کہ یہ خیال بغیر رائے، قبول کرنے، یا رد کرنے کے بغیر اگلی نسل میں منتقل ہو گیا ہے۔ رازی مسیح کے متعلق گہری سوجھ بوجھ رکھتا ہے۔ کہ وہ خدا کا کلمہ اور اُس میں خدا کی روح تھی (مسیحیت ایک مسلمان کی نظر

میں: مضامین پر ڈائلاگ از محمد ایوب، عرفان عمر آر بس 2007 صفحہ 167)

متبادل کی کہانیاں اسلام میں لاثانی حیثیت نہیں رکھتیں ہیں۔ ابتدائی مسلمانوں نے بھی مسیحیت پر اس طرح کے خیال کا اظہار کیا دوسری صدی کے مطابق آباءِ کلیسا فریناکس)

سک فار ایر نیٹس) بیسلائیڈ گنوسٹک کے خیال میں صلیب دینے جانے کے وقت اُس (مسیح) کی شکل کرینی کے شمعون سے بدل گئی اُس نے بیگار میں صلیب اٹھائی تھی۔ یہودیوں نے یسوع کے بجائے شمعون کو صلیب پر کیلوں سے جر دیا۔ یسوع نے آسمان پر جانے سے پہلے اُن کی غلطی کا تمسخر اُڑایا۔

تیسری صدی میں ایران کے مانی کا خیال ہے نائین کی بیوہ کا بیٹا جسے یسوع نے زندہ کیا تھا اُسے یسوع کی جگہ پر صلیب دیا گیا۔ مانویت کی روایت کے مطابق جب شیطان یسوع کو صلیب دینے جانے کی کوشش کر رہا تھا۔ وہ (شیطان) خود موت کا شکار ہو گیا۔ دسویں صدی میں فنٹس نے غیر مستند کتاب لکھی۔ ”یولس کے سفر“، اُس میں اُس نے ذکر کیا کہ مسیح کی جگہ کسی اور کو صلیب دی گئی۔

دوسرے باب نے واضح کر دیا کہ اُن کی تفسیر کے ذرائع کا منبع قرآن تھا۔ اور اُن ذرائع کو مسیحیت اور یہودیت میں دیکھا جاسکتا ہے۔ ان کے مطابق بھی یسوع کی جگہ پر کسی اور شخص کو صلیب دی گئی۔ تیسرے باب میں اضافی روایاتی کی روشنی میں تفسیر کی گئی۔ مختلف قسم کی تفسیر سے یہ نتیجہ نکلتا ہے کہ اس کتاب کی تفسیر پر سب متفق نہیں۔ ان آیات پر ناانصافی کا رجحان چودویں صدی میں اچانک ختم ہو گیا۔

قرآن مجید کی سورۃ 4: 157 میں یکسانیت نہیں پائی جاتی۔ اس سلسلہ میں یسوع کی تصلیب کے انکار کی تاریخی لحاظ سے تصدیق ہو جاتی ہے۔ اُن کا خیال ہے خدا نے مسیح کو

معجزانہ طور پر صلیب سے بچا لیا۔ کسی نے یسوع کی جگہ صلیب پر جان دے دی۔ ان تشریحات میں برائی کا عنصر شامل ہے مثلاً ابن فہتر کے مطابق اسلامی روایات کی بے جا مداخلت سے اسرا الہیات میں پڑ گئے یہ کتاب اس رجحان کو واضح کرے گی جو اس کی بجا تشریح کے اثر سے پیدا ہوا۔

اس کے جو کچھ بھی اثرات ہوں دوسری صدی (اسلامی) ہجری میں اس کو ایک آلہ کے طور پر استعمال کیا گیا۔

کامل حسین ”د غلطی کا شہر“ کا مصنف اس کہانی کا جائزہ لیتے ہوئے کہتا ہے مسیح کی جگہ پر کسی کو صلیب چرھانے کی تشریح کرنے کا خیال بڑا عامیانا ہے اس سلسلے میں مفسرین کو بہت کچھ بتانے کی ضرورت ہے کامل حسین کے بیان کے مطابق مفسرین کو روایات خاص طور پر اسرا الہیات کو کم کرنے کا رجحان ہونا چاہیے ہم نے خود دیکھا کہ اسرا الہیات میں یسوع کی تصلیب کے متبادل شخص اسی بات کو بیان کرتا ہے۔ حالانکہ انہیں مسیحیوں اور یہودیوں کے اختیارات سے منسلک ہونا چاہیے۔ درحقیقت ابتدائی ارباب اختیار کے مطابق اس عباس کے نظریہ متبادل میں بھی بیان کیا گیا ہے۔ لیکن یہ بیان زیادہ معتبر نہیں کیونکہ تفسیر المقباس کسی اور نام سے منسوب ہے۔ بلکہ خاص طور پر لفظ تفسیر۔

یہ کام با تحقیق تاریخ کے دائرہ کار کو بھی جانچے گا لیکن اس میں یقیناً اُن کے اندرونی مقاصد ہیں اور اُن کا دائرہ وسیع دیکھا گیا یہ تفسیر عموماً ”تفسیر المقباس تفسیر ابن عباس“ کے

نام سے جانی جاتی ہے (1) ابن عباس میں اس کی فہرست بروکیلمن اور سچکن میں پائی گئی ہے۔ (2) الکلبی کے فہرست میں دونوں یروکیلمن اور سچکن،، وانسبرگ کا قرآنی آیت کا مطالعہ (3) الدناوری مضمون کو میں نے خود دیکھا ہے جو اُس نے الذہری پر لکھا میں نے وہاں اس موضوع پر بات کی کہ اس متن نے چوتھی صدی میں کافی ادراک پیدا کیا۔ (4) فیروز آبادی کی لسٹ کے مطابق اس میں بھی یروکیلمن اور سچکن کا ذکر ہے۔ متن کے حوالے سے اس میں چار لوگوں کے متعلق بتایا گیا جو پہلی سے نویں ہجری تک رہے ہیں اُن کا کام بڑا واضح ہے ہمارے پاس اُن کا بہت زیادہ کام موجود ہے۔ اس بحث میں اس حقیقت کو ذہن میں رکھنا بہت سادہ اور آسان ہے۔ تمام متنی حوالے جن پر بحث کی گئی اپنی شناخت اور روح کے لحاظ سے متنوع ہیں (انڈیورپن قرآن اور اشگیٹ کی روایتی و توجہیات و یریورم 15: 39)

اوپر بیان کئی گئی مختلف روایات کا انحصار اس بات پر ہے کہ وہ کس اختیار سے پیش کی گئی ہیں اس سلسلے میں حضرت محمد کی کوئی حدیث یسوع کی تصلیب کے بارے میں نہیں پیش کی گئی۔ خدا کی بات بلاوسطہ پیش کر دی گئی۔ اس سلسلے میں سب سے قدیم روایت ابن عباس کی ہے۔ تفسیر کو اُس سے منسوب کیا گیا بعد میں آنے والے مفسرین نے اُس کا حوالہ دیا۔ اُن میں سے کوئی بھی تویر المقباس سے متفق نہیں۔ اس طرح یہ جروی طور پر اُس کی حمایت کرتی ہے ریپن کے تجزیہ کا حوالہ اوپر دیا گیا ہے

اس حصہ کی وجہ سے کچھ مفسرین کو اُس کی اعتباریت پر شک ہے (گرامر کے متعلق) اس کی توجیع کے بارے میں)

وہب ابن منایح (114 / 732)

مسیح کی جگہ کسی اور کو صلیب دیے جانے کے متعلق کہانیوں میں سب سے مشہور اور مستند اور وہب کی تھیں۔ وہ ابتدائی دور کا یمنی عالم تھا جو مسیحیت اور یہودیت کے متعلق علم رکھنے والا مشہور شخص ہے اس کے علم کی دھاک کو توڑے والا پروفیسر ہائیدیل برگ کا خوری تھا وہب کو روایتی علمی دائرہ میں بہت زیادہ اہمیت حاصل تھی کیونکہ اُسے بائبل مقدس کا بھی بہت علم تھا۔ خاص طور پر جدید دور تفسیر اور بائبل کی روایات کو برائی سے منسوب یا اسرا الہیات کہا جاتا ہے اس روشنی میں یہ اسے طرزیہ کہا گیا ہے کیونکہ اس نے روایات کا انکار کیا کہ مسیح کو صلیب دی گئی۔ بہت سی کتابوں کا مصنف ہوتے ہوئے اُسے سچے اور جھوٹے دونوں پہلوؤں سے شہرت ملی (ایک جھوٹے کا حوالہ اجد بی محمد ابن خالقن)

المتریدی متبادل آدمی (جو صلیب پر مرا) اس کہانی سے اختلاف کرتا ہے کیونکہ اسے بہت زیادہ گواہیوں سے جانچا نہیں گیا یہ خبر وجید ہے جو ایک رپورٹ کے طور پر ”خبر متواتر“ پہچانی جاتی ہے بڑے پیمانے پر اس کے پھیلاؤں کا ایک سلسلہ ہے مزید اسے پھیلانے کا مشورہ دیا جاتا ہے کیونکہ یہ متواتر کہانی ہے۔

کوئی اس کو جھوٹا نہیں گردان سکتا۔ وہ کہتا ہے تشبہ کی الجھن و لکن شُبہ کا تعلق رپوٹ کے متعلق یا خود اپنے متعلق ہوتا ہے اس کا مطلب یہ ہے کہ یہودی اس بات کو تسلیم نہیں کرتے کہ انہیں یسوع نہیں ملا۔ اس طرح وہ جھوٹا دعویٰ کرتے ہیں کہ انہوں نے اسے (مسیح) کو نہیں مارا۔

ہشتم: اگر مسلمانوں کی اکثریت اس بات پر زور دیتی ہے کہ مسیح کو نہیں کسی اور کو صلیب دے کر مارا گیا۔ تو بہت سے عالموں نے اس بات کی نفی کی ہے۔ انہوں نے مختلف زمانوں میں اس کے متعلق تحریر کیا۔ کسی مسلمان لکھاری کے حوالے سے اس بحث کے متعلق بات کریں۔

مسیح کی جگہ پر مرنے والی کہانی کے متعلق سوال مشہور مسلمان مفسر ابو القاسم الذمخشری (1143/538) اُس کے مطابق یہ مسئلہ گرامر کی اغلاط کی وجہ سے ہوا۔ اس کے بعد اُس نے کئی ایک مفسرین کے لئے نئے دلائل پیش کیے۔ اگر یہ مسیح کے متعلق حوالہ ہے تو مسیح کسی اور طرح بن گیا یا کوئی مسیح کی طرح ہو گیا۔ اس فعل کا فاعل، مفعول مقتول (جس کو قتل کیا گیا) کیسے ہو سکتا ہے تاہم اس کا قرآن میں ذکر نہیں اس طرح ہم کہہ سکتے ہیں ”مقدمہ“، ”وہ“، ”اُن کی مانند کیسے ہو سکتا ہے۔ یہ بھی ممکن ہے شبہ کے لئے جو فعل وہ مقتول کے لئے استعمال ہوا ہو۔ ”ہم نے یقیناً“، یسوع مسیح کو قتل کیا ہے۔ لیکن یہ وہ ہے جس کو ہم نے یسوع کی طرح سمجھا۔ اُس کا مشہور شادگر ناصر الدین بعیودی

(1286/685) اس نے بالکل اُسی طرح کا اعتراض کیا ہے وہ اس طرح بتاتا ہے ہو سکتا کہ کوئی بھی قتل نہ ہوا ہو۔ اور اُس کا مارا جانا ایک دعویٰ ہو۔ جو افواہ کی طرح لوگوں میں پھیل گیا ہو۔ بد قسمتی سے بعیدوی اپنے اس خیال کو مزید ترقی نہیں دیتا۔

فخر الدین الرازی (1209/667) وہ عظیم مفکر اور فلاسفر تھا۔ جس کو متبادل (مسیح کی جگہ کوئی اور قتل ہوا) نظریہ کا درحقیقت سامنا کرنا پڑا۔ وہ اپنے مفسروں کے خیالات سے مطمئن نہیں تھا۔ اور اُنہیں دہرانا بھی نہیں چاہتا تھا۔ اُس نے اپنی ذہنی چابکدستی اور دانشمندی سے اس خیال پر غور و خوض کیا، اُس نے دو سوال اٹھائے۔ پہلا سوال جس کو الذمخشری نے اٹھایا اس پر پہلے ہی بحث ہو چکی تھی۔ دوسرا سوال یہ ہے فرض کریں اگر ایک شخص کی شکل شبہ دوسرے پر ڈال دی جائے۔ اگر ایسا ہوتا ہے تو دو مسئلے پیدا ہوتے ہیں اس مبالغہ آرائی کا دروازہ کھل جائے گا اور معاشرتی معمولات مثلاً شادی یا ملکیت کا حق کی تحقیق کرنا پڑے

گی۔ مزید تاریخی شہادت میں شک پیدا کرے گی۔ یہ تو جاری و ساری رہنے والے عوامل اور رپورٹ ہیں اور یہ تاریخی عوامل ہمیں علم فراہم کرتے ہیں کیونکہ یہ ٹھوس مواد پر مبنی ہوتے ہیں اگر ہم ممکنات کی راہ کھولیں گے تو شناخت میں پریشانی ہوگی۔ آخر کار یہ شریعت میں شکوک پیدا کرے گی۔ نہ ہی نبیوں کے دور میں ہونے والے ممکنات پر دلالت کرے گی۔ کیونکہ نبیوں کے معجزات کا زمانہ ختم ہو چکا ہے۔ پھر نبیوں کی کرامات اور روحانی معجزات کا دور ہر وقت نہیں ہوتا۔ شکوک کے دروازے کھولنے سے بنیادی اصولوں پر بھی شک پیدا

ہوتا ہے۔ اس طرح نبیوں کی نبوت میں بھی شک پیدا ہوتا ہے۔ اس طرح شکوک پیدا کرنے والے اصولوں کو در کیا جاتا ہے۔ متبادل نظریہ کے اصولوں کی گئی تنقید پر رازی بغیر تصدیق کے اپنے خیالات بیان کیے۔ اُس نے دیکھا کہ یہ خیالات ایک نسل سے دوسری نسل میں مُنتقل ہوئے ہیں۔ اس کے اعتراض اور تصدیق کا معاملہ اس کی رائے زنی ہے۔ رازی مسیح کی شخصیت، اُس میں خدا کی روح اور اُس کے کلمہ خدا ہونے کے معاملے میں گہرا علم رکھتا تھا۔

[ایک مسلم کا مسیحیت کا جائزہ: محمد ایوب، عرفان عمر کے مضامین پر مکالمات آرہس]

2007 صفحہ 163-169

لیکن کچھ معالات کی بنا پر مسلمان مفکروں اور نقادوں نے بعد میں آنے والی تفاسیر نظر انداز کر دیا جو اس آیت کے لیے بہت ضروری ہو سکتی ہیں۔ الرازی کے تفسیر کا یہ جائزہ سورۃ 4: 157 کے مسائل کے معاملے میں نئی سوچ دیتا ہے۔ گو کہ اُس نے اصل معاملے کی تصدیق کرنے کے متعلق بات نہیں کی جیسا کہ مسیحی کہتے ہیں کہ یسوع کو چرھایا اور قتل کیا گیا۔ روایات نے اس بات پر زور دیا۔ اس معاملے میں اشعریہ کے عالم شافی نے بڑا کام کیا۔ ہمارا جائزہ اُس کے کام کے مقابلے میں بہت کم ہے۔ اسے فلسفیانہ مضمون کہا جاتا ہے اس میں حیرانگی کی کیا بات ہے مشنری کوششوں کے سلسلے میں اس آیات میں جان بوجھ کر غیر

مسلموں کو نظر انداز کیا۔ اس طرح اس کا اثر بعد میں آنے والے مسلمان مفسرین پر تھوڑا بہت ہوا۔

ابن کتھر (774/1373) ابو الفدا اسماعیل بن عمر ابن کتھر 701/1301 میں بصرہ میں پیدا ہوا اُس نے دمشق میں تعلیم حاصل کی۔ وہ شافعی کے کاموں کے لئے سند بن گیا۔ اُس نے کائنات (دنیا) کی تاریخ مرتب کی اس کی وجہ سے اُسے بہت شہرت حاصل ہوئی۔ اُس کی تفسیر روایات پر مستند سمجھی جاتی ہے۔ اسے اس دور کا سب سے اعلیٰ کام سمجھا جاتا تھا۔ مشہور ہے کہ وہ مصلح اور انقلابی ابن تیمیہ کا بااثر طالب علم تھا اُس نے اس موضوع پر بار بار ہونے والی الرازی تفسیر کو دیکھا کہ اس کا طریقہ منطقی نہیں۔ گو کہ اس کا ذکر بار بار مختلف فطری انداز میں پیرا گراف میں ہوا۔ یہ بات ہمیں یاد دلاتی ہے الرازی نے چوتھی صدی میں مجدد کا لقب پایا۔ وہ بھی ابن کتھر کی طرح سرکاری مکتب سے تھا۔ ہم یہ بھی جانتے ہیں الذمخشری نے بھی وسیع پیمانے پر شہرت حاصل کی۔ لیکن حیرانی کی بات یہ ہے چودویں صدی میں اس موضوع کے حوالہ جات کو استعمال کرنے سے گریز کیا گیا اور یہی معاملہ مختصر طور پر ابن کتھر کے ساتھ ہوا۔ ابن کتھر کی تفسیر یہودیوں کی بدنامی سے بھری ہوئی ہے۔ اور اُس موقع سے خالی جس میں مسیح کی تذلیل کو روکا جاسکتا تھا۔ اور حسد کیا گیا کہ مسیح معجزات (خدا کی مرضی سے) کر سکتا ہے۔

ہشتم : ہم نے پہلے بھی دیکھا کہ اس آیت میں متبادل نظریہ کی متعلق گرامر کا تنازعہ ہے اس کے متعلق سابق مسلم مفسرین نے اشارہ کیا تھا۔

”شُبَّهٌ لَّهُمْ“ کے الفاظ کے متعلق مصنف [ای ای۔ ایڈر] اپنے خیالات کا اظہار کرتا ہے کہ قرآن مجید کسی قائم مقام یا متبادل کا ذکر نہیں۔ اس سے واضح ہوتا ہے یہ مسیح کے متعلق ہرگز نہیں یہ اُس کے متعلق ہے جس کا ذکر کیا جا چکا ہے۔ اب جملہ کا ترجمہ کیا جا سکتا ہے اس سے اُن میں مشابہت پیدا ہوئی یا بڑے آزادانہ طور پر، اس اُن کی غلط فہمی پیدا ہوئی۔ اس بات میں فاعل ہی کو صلیب دی گئی اس طرح آیت کا ترجمہ اچھا ہو سکتا تھا۔

”انہوں نے اُسے نہ ہی قتل کیا اور نہ ہی صلیب پر چڑھایا۔“

لیکن اس (اُس کو صلیب چڑھایا) سے اُن میں غلط فہمی پیدا ہوئی اُس کی تصلیب نے اُنہیں حیرت میں ڈالا۔

اُنہوں نے وہ واقعہ دیکھا لیکن۔۔۔ وہ اس کے اندرونی معانی جاننے میں ناکام۔ اُنہوں نے سوچا کہ اُس کی زندگی پر اُنکو اختیار ہے۔ وہ ترجمہ ہے جس پر اُنہوں نے عمل کیا۔ جنہوں نے اس پر اعتراض کیا وہ اس پر مشکوک رہے۔ اُن کے پاس یقینی عمل نہیں تھا [یا پھر] اُنہوں نے صرف روایت پر عمل کیا۔

جیسا کہ ہم نے دیکھا کہ گرامر کے ماہر مسلمانوں نے واضح طور پر اس کی تصدیق کی

(1) اُنھوں نے دوسرے (مصنوعی شکل والے) شخص کو مسیح سمجھا۔ نہ کہ مسیح کو دوسرا (قائم مقام) سمجھا۔ (الذمخشری)

(2) اُنھوں نے اُسے قتل نہیں کیا یعنی کہ علم کی بات کی یسوع کی بات نہیں کی۔ (الفار، الذجاج)

(3) جملہ (آیت) واضح تھی مگر صلیب سے اُنھیں غلط فہمی ہوئی (الذمخشری، ابن کثیر)۔

یسوع کے قائم مقام یا متبادل شخص کے نظریہ میں گرامر نے سچائی میں تخریب پیدا کی۔ تاہم انگریزی میں ترجمہ کرنے یا تشریح کرنے والے قرآن مجید کے یہ اضافی عناصر بھی ساتھ ترجمہ کر دیتے ہیں۔

(جو اسلامی ایمان کی تفسیر کے خلاف ہے)

اُن کے عہد توڑنے کی وجہ سے، اُنھوں نے اللہ کی آیات نشانوں کا انکار کیا۔ وہ انبیاء کو ناحق قتل کرتے ہیں اور وہ کہتے ہیں ہمارے دلوں پر عاف ہیں۔ اللہ نے اُن کے (کفر) بے اعتقادی کی وجہ سے اُن کے دلوں پر مہر لگا دی۔ وہ ایمان تو لائے تھے مگر کم۔ اُن کے کفر اور اُن کے بہتان جو اُنھوں نے مریم پر اُٹھایا۔ اُن کے کہنے پر ہم نے مسیح عیسیٰ ابن مریم، اللہ کے رسول کو قتل کیا۔ اُنھوں نے اُسے قتل نہیں کیا اور نہ ہی اُسے صلیب پر موت دی لیکن اُس کی شکل (شُبہ) کو صلیب دے کر قتل کیا۔ اور جو اس

معلے کے بارے میں اختلاف کر رہے ہیں کہ اُسے اللہ نے صلیب سے زندہ اٹھا لیا۔ اُنھیں اس کی بالکل خبر نہیں یقیناً یہ شک کی حالت میں ہوا۔ انہیں اس کے بارے میں بالکل علم نہیں۔ اللہ نے انہیں اپنی طرف اٹھا لیا۔ اللہ غالب اور حکمت والا ہے کوئی اہل کتاب ایسا نہیں جو اُس کی موت سے پہلے ایمان لائے قیامت کے دن وہ (یسوع) اُن پر گواہ ہوگا۔ (سورۃ النساء 156-158)

محمد ظفر اللہ خان نے 1970 میں اس متن کی اضافی تزئین آرائش کانوٹس لیا اور اُسے معیاری بنایا۔

کچھ تراجم اور تفاسیر نے ایمان سے اس متن کے الہام کو محفوظ کیا اور ورثی طور پر آگے منتقل کر دیا

آیت 157 - اور انہوں نے کہا ہے ، ہم نے مسیح اور اللہ کے رسول کو قتل کیا ” انہوں نے اُسے نہ قتل کیا اور نہ ہی اُسے صلیب پر چڑھایا لیکن اُن پر ظاہر کیا۔ درحقیقت جو اختلاف کرتے ہیں وہ شک میں ہیں۔ اُن کا علم خیال اور التباس سے زیادہ نہیں اور انہوں نے یقیناً اُسے نہیں مارا آیت 158 اللہ نے اُسے (مسیح) کو اپنے پاس اٹھا لیا۔ اللہ غالب اور حکمت والا ہے۔

(W R Q 2 Calro)

آیت 157 انہوں نے کہا ہم نے مسیح کو ابن مریم (عیسیٰ) اللہ کے رسول کو قتل کیا۔ حالانکہ انہوں نے نہ اُسے قتل کیا نہ صلیب چڑھایا۔ اور اُن پر ظاہر کیا گیا درحقیقت جو اختلاف کرتے ہیں وہ اُس کے بارے میں شک میں ہے۔ وہ اپنے خیال سے زیادہ علم نہیں رکھتے یقیناً انہوں نے اُسے قتل نہیں کیا آیت 158 اللہ نے اُسے اپنے پاس اُٹھالیا۔ اللہ بڑا قوت والا اور حکمت والا ہے

(جملہ بہ جملہ 3 WRQ)

یہ کہانیاں آیت میں گرامر کی اغلاط کے ساتھ پیش کی گئی ہیں
(قرآن سے ہٹ کر)

اس موقف کو بیان کرنے کے لیے بڑی مایوس کن تعریفیں بجا کی گئی اس کا خیال دوسری تعریف یا بیان میں آیا قائم مقام یا متبادل شخص جو مسیح کی خاطر مرا معروف فعل کے طور پر پیش کیا گیا۔ لغت میں اس کے وہ معنی نہیں ہیں قرآن مجید ڈکشنریوں، لغات اور قاموس سے پہلے موجود تھا۔

دلچسپ بات یہ ہے کہ یہاں یہ معروف فعل Activ Voice کے طور پر استعمال نہیں ہوا۔ (سورۃ 4: 157)

تفسیر کے معاملہ میں مترادف الفاظ پیش کیے جاتے ہیں یہ ”ہیولا“ کی جر سے نہیں اور جس جر یہ ہے اُسے مجہول فعل کے طور پر استعمال کیا جاتا ہے مثلاً پانچواں آٹھواں

وغیرہ اسی طرح اُسے قرآن کی سانیات کے حوالے سے دیکھ سکتے ہیں تشبیہ ، متشابہت
 مشتبہ وہ تکنیکی اصلاح ہیں جنہیں مفسرین مذہبی مباحثوں میں استعمال کرتے ہیں پہلا
 لفظ تشبیہ کے معانی موازنہ ، تمثیل ، علامت ، استعارہ ہیں باقی الفاظ کے معانی غیر مہم
 ، دھندلا ، شک شبہات ، شبہ ، احتمال وغیرہ یہ الفاظ اُس وقت بولے جاتے ہیں جب
 قرآن مجید میں بات غیر واضح ہو۔ جب کوئی بات علامتوں اور اشعارات میں بیان کئی گئی
 ہو۔ اور پھر بھی انہیں قرآنی حوالہ جات اور قرآنی واقعات کی مدد سے بیان کیا جاتا ہے۔
 میں یہاں پر سانیات کی بحث نہیں کر رہا۔ اگر اُسے استعمال نہ کروں تو بات کو بیان
 کرنا ممکن نہ ہوگا۔ میرا موقف یہ ہے کہ ”شبہ لھم“ کو اسی طرح ترجمہ ہونا چاہیے
 کہ یہ اُن کے مجازی تھا۔ لیکن ابتدا میں تاریخی مفسرین نے ان آیات کو لفظی طور پر لیا
 اور مسیح کی خاطر مرنے (قائم مقام) کی کہانی گھڑ لی۔ اہم بات یہ ہے کہ قرآن مجید
 حقائق کی روشنی میں نہ اس کی تصدیق اور نہ اس کی تردید کرتا ہے۔ بلکہ وہ مخلصانہ طور
 پر مسیح کی تصلیب کے واقعہ سے بے نیازی اختیار کرتا ہے۔

نہم : متبادل یا قائم مقام نظریہ کی مخالفت میں اس کو ثنویت حالت قرار دیا ہے۔ کہ
 یہودیوں نے یسوع کے جسم کو صلیب دی (لیکن یہ اُسے موت پر فح پانے اور زندہ
 ہونے سے روک نہ سکی) لیکن یسوع کی روح کو مار نہ سکے۔ یہ تفسیر شیعہ میں بڑی
 مقبول عام تھی اور قرآن مجید کی دوسری تعلیمات سے ملتی ہے۔

دوسرا گروہ کہتا ہے کہ مسیح حقیقتاً مرا۔ لیکن یہ اُس کے جسم کی موت تھی۔

سورۃ 2 : 149 / 154 کہتی ہے

جو خدا کی راہ میں مارے جائیں اُسے مُردہ نہ کہو بلکہ وہ زندہ ہیں

اور سورۃ 3 : 163 / 169 کہتی ہے

جو اللہ کی راہ میں مارے گئے ہرگز انہیں مردہ خیال نہ کرنا بلکہ وہ اپنے رب کے پاس زندہ اور روزی پاتے ہیں۔

کچھ لوگ کہتے ہیں کہ یہودی کہتے ہیں انہوں نے یسوع کی روح کو نہیں مارا۔ جیسا کہ انجیل مقدس میں مرقوم ہے

”جو بدن کو قتل کرتے ہیں اور روح کو قتل نہیں کر سکتے اُن سے نہ ڈرو بلکہ اسی سے

ڈرو جو روح اور بدن دونوں کو جہنم میں ہلاک کر سکتا ہے۔“ (متی 10 : 28)

دوسرے لفظوں میں اصطلاح ”ظاہر ہونا“ شکل میں ظاہر ہونے کے طور پر استعمال

ہو سکتی ہے۔ یہاں پر ظاہر ہونے سے مراد جسم کا ظاہر ہونا ہے۔ یقیناً یسوع کا جسم

صلیب پر قتل کیا گیا تھا۔ یہ ابدی اور روحانی سچائی سے مختلف ہے۔ یہ فطری بات ہے

کہ روح کو دکھ یا موت نہیں دی جا سکتی۔ اس لیے شہیدوں، صوفیوں اور عظیم کارنامے

سرا انجام دینے والے ظاہری شکل میں مرتے ہیں

(منصور ابن الحلاج): ابو حامد الغزالی (505 / 1111) بیان کرتا ہے کہ منصور ابن الحلاج کو ایک متنازعہ الفاظ (آیت بولنے پر صلیب پر چڑھایا گیا تھا انہوں نے اُسے قتل نہیں کیا۔

”انہوں نے اسے صلیب پر نہیں مارا یہ صرف اُن پر ظاہر ہوا تھا۔“
ہم منصور ابن الحلاج کی کہانی سے سمجھ سکتے ہیں وہ اس آیت کو سمجھ گیا تھا کہ اس کا مطلب کیا ہے وہ یسوع کو اور خود کو جان گیا تھا یہ انسانی باتیں ہیں انہوں نے روح کو صلیب پر نہیں چڑھایا

(WR' C A Q4)

جیسے کہ ہم باب تین میں دیکھا اسماعیلی عالموں نے دسویں اور گیارویں صدی میں قرآن اور انجیل کی اس آیت میں مکمل ہم آہنگی دیکھی۔ مثال کے طور پر یسوع نے اپنے شاگردوں (حواریوں) کو ہدایت دی تھی کہ اُن سے نہ ڈرو جو بدن کو قتل کرتے ہیں بلکہ اُس سے ڈرو جو بدن اور روح دونوں کو مار سکتا ہے اس آیت کی بنا پر مسلم مفسرین سچائی پر ہیں ظاہری باتوں کو پڑھنا نصری تعلیمات کے مطابق ہے

سوال کیا مسیح صلیب پر قتل ہوا جسے یہودی اپنی بات میں بیان کرتے ہیں

جواب: جاننے کی کوشش کرو کہ اُس میں بالکل سچائی نہیں (سورۃ 4: 157 / 158)
انہوں نے نہ اُسے قتل کیا نہ ہی اُسے صلیب پر چڑھایا۔ اُس کی شکل کا کوئی آدمی ہی مرا
تھا۔ لیکن خدا نے اُسے اپنے پاس اُٹھالیا۔

(سورۃ 3: 169)

انہیں ہرگز مردہ خیال نہ کرو بلکہ وہ اپنے رب کے پاس زندہ ہیں اور روزی پاتے ہیں
جدید مسلم اتھارٹی اس خیال کے حق میں ہے کہ قائم مقام نظریہ پر روشنی ڈالتے ہوئے
اس میں تاریخی نجات کی تھوڑی سی جھلک ملتی ہے۔

قرآن مجید کے مطابق ایک اتھارٹی ہے مسیح بطور رسول ایک مشن رکھتے ہیں
(سورۃ 3: 46-60) میں بھی بتایا گیا کہ نہیں مارا۔ اُنہوں نے اُسے قتل نہیں کیا یہ
اُن پر صرف ظاہر ہوا۔

(سورۃ 4: 157)

یسوع کو صلیب دیئے جانے کا وقوعہ ہوا۔ لیکن اب وہ زندہ مگر دنیا اور وقت سے بالاتر ہے
”اللہ نے اُسے اپنی طرف اُٹھالیا“ اللہ غالب (طاقت والا) اور حکمت والا ہے۔

(سورۃ 4: 158)

مسلمانوں میں یہ اعتقاد عام ہے کہ مسیح کی صلیب محض ایک خیال اور دھوکہ ہے یا کسی
اور کو مسیح کی جگہ پر صلیب دی گئی۔ مسیح کو صلیب دیا جانا ایک ظاہراً حقیقت ہے۔ مشہور

کہانی جھوٹ پر مبنی نہیں ہو سکتی۔ ہم اسے الفاظ کی جادوگری اور من گھڑت کہانی نہیں کہہ سکتے۔ دو ہزار سال قبل یہ سچا واقع رونما ہوا۔ پوری تاریخ اس بات کی گواہ ہے۔ قرآن میں بھی اس کے متعلق کچھ نہیں اور حدیث میں بھی اس کا ذکر نہیں۔ بہر حال مسیح کی تصلیب اسلامی تناظرہ کو خاص اہمیت نہیں دیتی ہے۔ مسیحیت میں یہ انسانوں کی نجات سے وابستہ ہے۔ البتہ اسلام کے حامی بلکہ قرآن خود اس بات کی گواہی دیتا ہے کہ مسیح دوبارہ دنیا میں آئے گا۔ مسیحیوں کے مطابق اُس کو موت نہیں آئے گی جبکہ قرآن کہتا ہے وہ دنیا میں دوبارہ واپس آئے گا اور وہ دنیا میں مرے گا۔ شہید ہونے کے ناطہ سے اُسے دوبارہ نہیں مرنا چاہیے۔ اُنھوں نے اُسے قتل نہیں کیا وہ یہ نہیں کہتے کہ جو خدا کی راہ میں مرتے ہیں وہ مرتے نہیں۔

اُنھیں ہرگز مردہ خیال نہ کرو۔ وہ اپنے رب کے پاس زندہ ہیں۔ (سورۃ 2: 154)

دہم: اگر شویت کا نظریہ یہاں مناسب بیٹھتا ہے۔

شاید اسے خدا کی حاکمیت کے ساتھ برائی کا مقابلہ کہا گیا ہے۔

سورۃ 8: 17 کا مفہوم کچھ اس طرح ہے۔

اس حالت کا لب لباب اس بیان میں ہے۔

اپنے نظریے کی طرف واپس آتے ہیں وہ یہ خیال کر سکتے ہیں وہ جو کوئی بھی نہیں لیکن

یہ بات واضح ہے کہ خدا اپنے بیٹے کے معاملات کو خود سدھارتا ہے۔ اس طرح اُنھوں نے

ظاہر شکل و صورت میں معاملے کو لٹکا دیا۔ درحقیقت وہ یسوع کو قتل کرتے اور صلیب دیتے ہیں یہ سب خدا کی مرضی کے بھید سے الگ ہوا۔ اس معاملے میں مسلمان یہ کہیں گے یہ صرف انھیں دکھائی دیا۔

صوبی ملک آخری ممکنہ ضرورت کو لیتا ہے۔ وہ جنگ بدر کے مشہور واقعہ پر قرآن مجید کی تعلیم کی تفسیر کرتا ہے۔ جب چند مسلمانوں نے کافروں کی بہت بڑی فوج کو شکست دی۔ ”تو تم نے انھیں قتل نہیں کیا بلکہ اللہ نے انھیں قتل کیا اور اے محبوب وہ خاک جو تم نے پھینکی تم نے نہیں پھینکی تھی اللہ نے پھینکی“۔ گو کہ کافر حضرت محمد اور اُس کے ساتھیوں کے خلاف تھے لیکن قریش کو شکست ہوئی۔

یہ سب کچھ کیسے ہوا؟ یہ خدا کی مرضی اور شمولیت سے ہوا۔ شاید (سورۃ 4: 157) کی وجہ سے جس کو ملک نے تجویز کیا۔

اگر یہی اصول متنازعہ آیت (سورۃ 4: 157) پر لاگو کیا جائے تو سمجھ آ سکتا ہے۔ تو آیت اس طرح پڑھی جائے گی۔

یہودیوں نے کہا ”ہم نے مسیح (یسوع) عیسیٰ ابنِ مریم خدا کے رسول کو قتل کیا۔ یہ یہودی نہیں جنہوں نے کلوری پر عملاً نہیں مارا بلکہ خدا نے مارا۔ انھوں نے قتل کیا نہ صلیب پر مارا۔ اس کو اس طرح ظاہر کیا گیا۔ بلکہ خدا نے اُسے (مسیح) کو تیار کیا کہ وہ مرے۔

در اصل تین توجہیہات ایسی ہیں جو قرآن کے بیانات کی وضاحت کرتی ہیں دو یسوع کی موت کی متعلق اور ایک اُس کا آسمان پر اُٹھائے جانے کے متعلق ۔

قرآن نے اس بات کی تصدیق کی ہے کہ کچھ نبیوں کو رد حقیقت غلط طریقے سے مارا گیا۔

(سورۃ 4: 155 ، 2: 87)

یسوع کے متعلق آپ کی کیا سوچ ہے طویاس میئر (نے حال ہی اور تیسسل سکول اور افریقن اسٹیڈ پر ان لندن میں اسلامی فلسفہ پر لیکچر دیا) کی رائے ہے قرآن مجید میں مسیح کی تصلیب کا واقعہ حقیقت ہے ۔ یہ بہت غیر واضح ہے لیکن انجیل کے متضاد نہیں۔ وہ کچھ مسلمان ماہرین دین کا حوالہ دیتے ہیں مثلاً وہب بن منایع اور قاسم ابن ابراہیم اُس نے تصلیب کو قبول کیا ۔ اور حدیث کی اعتباریت پر تنقید کی ہے ۔ کیونکہ یہ یسوع مسیح کی زمینی زندگی کے سچے واقعات میں سے ہے ۔ ملک کی مطابق کچھ مفسرین یہ کہتے ہیں کہ قرآن مجید یہ نہیں کہتا کہ یسوع نہیں مارا گیا بلکہ یہ کہتا ہے کہ یہودیوں نے نہ اُسے مارا اور نہ صلیب پر چڑھایا ۔ قرآن مجید کے پڑھنے سے کلوری کے واقعات سے انکار نہیں کیا جاسکتا۔

(W R K C 345-346)

اور یہ صورت حال قرآن مجید کی شہادت کے عین مطابق ہے۔

تیسرا متن (سورة 3: 55) بتاتا ہے کہ کیسے خدا نے یسوع کے خلاف یہودیوں کے منصوبہ کو الٹ کر دیا اور کافروں نے مکر کیا اور اللہ نے اُن کے ہلاک کی خفیہ تدبیر فرمائی اور اللہ سب سے بہتر تدبیر والا ہے یاد کرو جب اللہ نے فرما اے عیسیٰ (یسوع) میں تجھ پر موت لاؤں گا اور تجھے اپنی طرف اٹھاؤں گا اور تجھے کافروں سے پاک کر دوں گا اور تیرے پیروؤں کو قیامت تک تیرے منکروں پر غلبہ دوں گا پھر سب میری طرف پلٹ کر آئیں گے تو میں تم میں فیصلہ فرما دوں گا جس بات میں جھگڑتے ہیں۔

(سورة 3: 54 - 55)

یہاں پر جو لفظ استعمال ہوا ہے یہ فعل ہے تَوَفَّہ (مُتَوَفَّیک) کا مطلب ہے موت کا سبب بننا یا پھر واپس لینا۔ اس کے بعد فعل رافع آتا ہے جس کا مطلب ہے بلند کرنا یا اُپر اٹھانا۔ اس طرح ہم کہہ سکتے ہیں کہ موت کے بعد (زندہ کرنا) اوپر اٹھاتا ہے۔ کیونکہ وہ لوگوں کو موت دیتا اور زندہ کرتا ہے۔ اگر اس آیت کا یہ مطلب ہے کہ خدا یسوع کو موت کے بعد زندہ کرتا اور یہودیوں پر غلبہ دیتا ہے۔

اس کے متبادل تفسیر: اب سوال یہ پیدا ہوتا ہے کہ سورة 4: 157 کو سمجھا جا سکتا ہے کیونکہ سورة 3: 155 میں تو واضح طور پر بیان کر دیا گیا ہے ..... میرا اعتقاد ہے اس کو سمجھا جا سکتا ہے کیونکہ یہ اس کا جواز پیدا کر رہی ہے۔

سورۃ 4: 157 میں یہ بیان ہے لیکن اُنھوں نے اُسے نہیں مارا اور نہ ہی قتل کیا۔
یہاں پر جو پہلا فعل استعمال ہوا ہے وہ ہے ”قَتَلَهُ“ یہ اس بات کا اشارہ کرتا ہے کسی کو بے دردی قتل کرنا اور دوسرا لفظ ”صَلَبَهُ“ کا مطلب صلیب دیتا ہے یہ بات اس کو ظاہر کرتی ہے کہ کسی کو دردناک اور ہیبت ناک طریقہ سی قتل کیا گیا۔ یہ اس کا مقہور اور مکروہ فعل بن جاتا ہے، اس بات کی طرف اشارہ کرتے ہوئے تورات میں بیان ہے۔
اور اگر کسی نے ایسا گناہ کیا ہو جس سے اُسکا قتل واجب ہو تو اُسے مار کر درخت سے لٹکا دیں۔ اُسکی لاش رات بھر درخت پر لٹکی نہ رہے بلکہ تُو اُسی دن اُسے دفن کر دینا کیونکہ جسے پھانسی ملتی ہے وہ خدا کی طرف سے ملعون ہے۔

(استثنا 21: 22-23، گلتیوں 3: 13)

یہودی چاہتے تھے کہ یسوع مصلوب ہو (شرمناک موت مارا جائے۔
(متی 27: 20-23) کیا وہ ایسا کرنے میں کامیاب ہوئے۔ جیسا کہ اُس نے سوچا ویسا ہی ہوا۔ لیکن وہ اس مشکل میں پڑ گئے کہ خدا نے اپنے خادم کو بچا لیا۔ اسے گنہگاروں کے نام میں شامل نہ کیا بلکہ اُسے مردوں میں سے زندہ کیا اور اپنے پاس اُوپر اُٹھا لیا۔
یہ حیران کن بات سن کر وہ حیرت میں پڑ گئے اُنھوں نے اُس کی قبر بھی دیکھی وہ خالی تھی۔ اُنھیں درحقیقت یوں لگا اُنھوں نے یسوع کو نہیں مارا یقیناً وہ یسوع کو نہ مار سکے کیونکہ خدا نے اُسے پھر زندہ کر لیا تھا۔ اسے زندہ کر کے اوپر اُٹھا کر دوبارہ عظمت

و شوکت سے نوازا۔ اگر ہم سورۃ 4 : 158 میں لفظ رافع دیکھیں جس کا مطلب ہے اُپر اُٹھانا تو اس کو یسوع کے مردوں میں سے جی اُٹھنے کے متعلق یقین سے کہہ سکتے ہیں۔ یسوع کے متعلق ہم اس حقیقت کو قرآنی حوالہ سے ایک طرح اور بھی دیکھ سکتے ہیں جہاں پر شہیدوں کی متعلق بیان کیا گیا ہے ”اور جو اللہ کی راہ میں مارے گئے ہرگز اُنہیں مردہ نہ خیال کرنا بلکہ وہ اپنے رب کے پاس زندہ ہیں اور رزق پاتے ہیں۔

(سورۃ 3 : 169-170)

یہ آیت اس وقت ہی قابلِ فہم ہو گی جب ہم تَوَفَّہ (سورۃ 3 : 55) کو سمجھ سکیں گے اس کا مطلب ہے موت کا سبب بننا۔

(WR : PM 137-138)

(سورۃ 4 : 156-157) کے متن کو پھر کیسے سمجھ سکتے ہیں۔ ای۔ ای ایلڈر نے چند سال پہلے اس پر یوں اظہارِ خیال کیا ”یہ آیت یہ نہیں کہتی کہ یسوع کو قتل کیا گیا اور نہ ہی صلیب دی گئی۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ یہودی یہ کہتے ہیں کہ اُنھوں نے اُسے قتل نہیں کیا۔ یہ ایک تاریخی سچائی ہے کہ اُنھوں نے اُسے قتل نہیں کیا بلکہ رومی سپاہیوں نے یہ کام کیا تھا۔ یہودیوں نے نہ اُسے قتل کیا اور نہ ہی یسوع کو صلیب پر

چڑھایا۔

یسوع پیلاطس کو جواب دیتے ہوئے کہتا ہے ”اگر تجھے اوپر سے نہ دیا جاتا تو تیرا مجھ پر کچھ اختیار نہ ہوتا“۔ (یوحنا 19 : 11)

یہ حقیقت ہے کہ انسان یسوع کو نہیں مار سکتے تھے۔ صرف خدا ہی ایسا کر سکتا تھا۔ کیونکہ اُس میں خدا کا ایک بھید چھپا ہوا تھا۔ یہ بات سورۃ 8 : 17 میں اسی طرح بیان کی گئی ہے۔ جب مسلمان جنگ بدر میں فح پر خوشی کا اظہار کر رہے تھے کہ اُنھوں نے یہ کام کیا ہے اُنھیں یاد دلاتے ہوئے کہا گیا کہ آدمی اُس (اللہ) کے بغیر کچھ نہیں کر سکتا، یہ بات اسلامی تعلیم کی بنیاد بن گئی۔

”تو تم نے اُنھیں قتل نہیں نہ کیا بلکہ اللہ نے اُنھیں قتل کیا اور اے محبوب وہ خاک جو تم نے پھینکی تھی تم نے نہیں بلکہ اللہ نے پھینکی“۔ (سورۃ 8 : 17)

(WRJIQ 119-121)

اگر یہ آیت کہتی ہے کہ یسوع نہیں مرا تو اس کا بھی بہت گہرا مطلب ہے یعنی جو کچھ کہا گیا درحقیقت ایسا نہ تھا۔ آیت بیان کرتی ہے کہ یہودیوں نے اُسے (یسوع) کو قتل نہیں کیا۔ اُس میں لسانیاتی پہلو سے دیکھنا پڑے گا جیسا کہ اوپر والی آیت میں بیان کیا گیا ہے کہ یسوع کو جسمانی طور پر قتل کیا گیا مگر روحانی طور پر ہرگز نہیں۔ اس بات کو ہم مسلمان مفسرین کی تفسیر سے جو پہلے بیان کی گئی سمجھ سکتے ہیں مثلاً ابو حاتم، الرازی، السجستانی اور اخوان الصفا۔

(W R : CAQ , 41)

اُنھوں نے اُسے قتل نہیں کیا اور اُنھوں نے اُسے صلیب پر نہیں چڑھایا لیکن یہ صرف اُن پر ظاہر ہوا۔ معتبر ذرائع سے معلوم ہوا کہ اُن پر کفر گوئی کی مذمت ہوتی تھی اس لیے یہودیوں کے گروہ نے اپنی عزت و توقیر بچانے کے لیے کہا متن میں (یہودیوں) نے اپنی جھوٹی شان و شوکت کو کفر میں بدلنے کے لیے کیا۔ اسی انداز میں کچھ مغربی عالموں نے قرآن مجید کو سمجھا۔ بے شک اس سے ایک سوال اُبھرتا ہے۔ اگر یہودی اس بات پر پکے ہیں کہ اُنھوں نے مسیح کو نہ مارا نہ صلیب دی تو پھر اُن کے اعمال کیسے ہیں؟

(سورۃ 4 : 157) اسی بات کی مذمت کی گئی ہے یا وہ بھی اس بات پر شیخی بھگارتے ہیں یہ سب کچھ تو اللہ نے کیا ہم نے تو (اُسے) یسوع عیسیٰ ابن مریم اور اللہ کے رسول کو قتل نہیں کیا۔ اس طرح اس آیت کا مزید ارتکاز ہوتا ہے۔ یہاں پر ہم یسوع مسیح کی تصلیب کے متعلق تاریخی نقطہ نظر پر بحث نہیں کر رہے۔

(W R C A Q 27)

اس طرح یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ ایسی موت انسانی غداروں کا نتیجہ ہے اور یہ کہ کوئی روح مر نہیں سکتی جب تک کہ خدا نہ اُسے مارے۔

دنیا کا انعام چاہے ہم اس میں سے اُسے دیں اور جو آخرت کا انعام چاہیے ہم اُس میں سے اُسے دیں اور قریب ہے کہ ہم شکر والوں کو صلہ عطا کریں۔ (سورۃ 3: 145)

(WR: CAQ 41f)

میں اس بات کا اظہار کرنا چاہتا ہوں کہ جب میں نے پہلی بار قرآن مجید پڑھا تو میرا جواب (سورۃ 4: 157) کے حوالے سے تھا۔ جس میں جنگ بدر کے حوالے سے خدا نے کہا تھا کہ اور وہاں پر بیان تھا کہ تم نے مٹی نہیں پھینکی بلکہ میں نے مٹی پھینکی تھی تاکہ مسلمانوں کو جیت حاصل ہو۔

اس طرح کی بات زبور 44 میں بھی ہے۔

”اے خدا! ہم نے اپنے کانوں سے سنا۔ ہمارے باپ دادا نے ہم سے بیان کیا۔ (1)

کہ تو نے اُن کے دنوں میں قدیم زمانہ میں کیا کیا کام کئے۔

تو نے قوموں کو اپنے ہاتھوں سے نکال دیا اور اُن کو بسایا۔ (2)

تو نے اُمتوں کو تباہ کیا اور اُن کو چاروں طرف پھیلا۔

کیونکہ نہ تو یہ اپنی تلوار سے سے اس ملک پر قابض ہوئے اور نہ اُنکے بازوؤں نے اُنکو بچایا۔

بلکہ تیرے دہنے ہاتھ اور تیرے بازو اور تیرے چہرے کے نور نے اُنکو فحیح بخشی

کیونکہ تو اُن سے خوشنود تھا۔ (3)

یہ اصول کہ خدا اپنے مقصد کو حاصل کرنے کے لیے اپنے اچھے اور بُرے عناصر دونوں کو استعمال کرتا ہے۔ یہ بات قرآن مجید سے پہلے ہی تصدیق ہو چکی تھی۔

اس طرح کی واضح کہانی قرآن مجید اور بائبل مقدس میں پائی جاتی ہے۔ سورۃ 12 میں بیان کیا گیا ہے کہ یوسف کے بھائیوں نے اُس سے دھوکہ کیا اور بطور غلام بنا کر بیچ دیا۔ خدا نے یوسف کو مصر میں اعلیٰ مرتبہ دیا تاہم وہ اپنے خاندان اور پورے دور کو پہچاننے کا ذریعہ بنا۔

دیکھئے کہ اس سلسلہ میں یوسف کے بھائیوں نے دھوکہ کیا اور وہ مصر پہنچ گیا۔ تاکہ وہ اُس پورے دور کو آزادی دلائے اور بچائے۔ خدا نے اُس مقام تک پہنچانے کے لئے برائی (یوسف کے بھائیوں) کو استعمال کیا اس طرح دھوکہ دہی اچھائی کے لئے استعمال ہوا۔

”اور یوسف کے بھائی یہ دیکھ کر کہ اُن کا باپ مر گیا کہنے لگے کہ یوسف شاید ہم سے دشمنی کرے اور ساری بدکاری کا جو ہم نے اُس سے کی ہے پورا بدلہ لے۔ سو اُنھوں نے یوسف کو کہلا بھیجا کہ تیرے باپ نے مرنے سے آگے یہ حکم کیا تھا کہ تم یوسف سے کہنا کہ اپنے بھائیوں کی خطا اور اُنکا گناہ اب بخش دے کیونکہ اُنھوں نے تجھ سے بدی کی۔ سو اب تو اپنے باپ کے خدا کے بندوں کی خطا بخش دے اور یوسف اُن کی یہ باتیں سن کر رویا اور اُس کے بھائیوں نے خود بھی اُسکے سامنے جا کر اپنے سر ٹیک دئے اور کہا دیکھ ہم تیرے خادم ہیں۔ یوسف نے اُن سے کہا مت ڈرو۔ کیا میں خدا کی جگہ پر ہوں تم نے

تو مجھ سے بدی کرنے کا ارادہ کیا تھا لیکن خدا نے اسی سے نیکی کا قصد کیا تاکہ بہت سے لوگوں کی جان بچ جائے چنانچہ آج کے دن ایسا ہی ہوا۔ (پیدائش 50 : 15-20)

اوپر مذکورہ بیانات کے عناصر کے مواد کو اس خلاصہ میں بیان کیا جائے گا۔

مجموعی طور پر قرآنی آیت اس بات کی پُر زور حمایت کرتی ہیں کہ مسیح کی موت حقیقت ہوئی تھی۔ اور مسیح نے خود سپردگی کا مظاہرہ کیا تھا۔ یسوع مسیح کے تجربہ کے حوالے سے قرآن مجید کا ہر مفروضہ کہ جب وہ اپنی موت کے نزدیک تھا۔ تو کمال مستقل مزاجی اور فرمانبرداری کا اپنے بلاوے کے ساتھ وفاداری سے آگے بڑھتا رہا۔

اُس وقت مسیح کی سخت مخالفت کی جا رہی تھی۔ قرآن مجید کا یسوع وہ شخص ہے جس کو لوگوں نے رد کیا لیکن وہ بچنے کی بجائے مصلوب ہونے کے لئے تیار تھا۔ شاید ہم اس تنازعہ کے منطقی انجام کو پہنچ چکے ہیں (خدا جانتا ہے کہ یہ بات بہت فوری جواب طلب تھی) صلیب کے واقعات کے حوالے سے اب قرآنی آیات مبہم ہیں۔

(WR:JIQ.119-121) اور (WR:CAQ 24) سے

مسلم سکالروں یا غیر مسلم سکالروں کی اسلامی روایات کے سلسلہ میں متنوع تفاسیر سامنے آئی ہیں ان کو تین اقسام کے تحت بیان کیا گیا ہے۔

1۔ کسی کو بھی صلیب نہیں دی گئی۔

2۔ یسوع کو اس لئے صلیب دی گئی کیونکہ یہ خدا کا فیصلہ تھا اس لئے یہ یہودیوں کا بنایا ہوا منصوبہ نہ تھا۔

3۔ یسوع کی بجائے کسی اور کو صلیب دی گئی عصر حاضرہ کے بہت سے مسلمان اس خیال کے حامی ہیں۔

سب سے اہم بات یہ ہے کہ باختیار بحث قرآن مجید کے انسائیکلو پیڈیا میں سے ملی ہے۔

یسوع کے متعلق قرآن مجید کی تعلیم بالکل واضح نہیں۔ تاہم اس کے متعلق تین چیزیں کہی جا سکتی ہیں۔

پہلی بات یہ کہ مسیح کی موت کو نجات کے تعلق سے بیان نہیں کیا گیا۔

دوسری بات یہ ہے کہ یسوع کے تیسرے دن زندہ ہونے کا ذکر نہیں کرتی۔ اس لئے اس کی

ضرورت محسوس نہیں کی گئی کیونکہ یہ خدا کی قوت تھی۔ جس نے اُسے اُپر اٹھایا (زندہ کیا

)۔ اگرچہ کہ یہودیوں نے سوچا کہ اُنھوں نے مسیح کو قتل کیا اس لئے خدا کے مطابق اُنھوں

نے نہ مسیح کو قتل کیا نہ ہی صلیب پر چڑھایا۔ اس نقطہ نظر سے ہٹ کر کلاسیکل مفسرین

سورۃ 4 : 157 کے سوالیہ فقرے سے شروع کرتے ہیں جس میں مسیح کی موت اور تصلیب

کے متعلق مبہم انکار پایا جاتا ہے۔ اس کی تصدیق کے لئے اُنھوں نے روایتی رپورٹ اور

بیانات سے مدد لی جو اُس کے متبادل خیال کی جاتی تھیں اور مسیح کی آمد ثانی (ظہور مسیح)

کے متعلق حدیث میں بھی ذکر ہوا۔ پھر انھوں نے مسیح کی موت کے متعلق ایک اقتباس پر روشنی ڈالی۔ تاہم اگر دوسرے اقتباسات کو قبل از قیاس جانچا جائے اور پھر سورۃ 4: 157 کو دیکھا جائے تو پھر اُن کی روشنی میں دیکھا جائے۔ اسے مسیح کی موت کو آخری حقیقت کے طور پر پڑھا جاسکتا ہے۔

بجائے اس کے اُس کی موت کا انکار کیا جائے۔ مسیح کی تصلیب کے قائم مقام نظریہ کو روایاتی طور پر گنوسٹک مسیحیوں نے پیش کیا۔ وہ اُن کو شعیہ مسلک کے اماموں کے تناظر میں دیکھ سکتے ہیں۔

آخری بات:

ہمیں موضوع کے متعلق ایک اور بات کو ذہن میں رکھنا چاہیے..... کہ قرآن مجید پہلی کتابوں کے مکاشفوں اور الہامات سے اتفاق کرتا ہے (مثلاً عبرانی بائبل اور نیا عہد نامہ پر)۔ ابو حاتم نے چوتھی صدی میں اس بات کا اظہار کیا تھا۔ اس کا عملی اطلاق بہت ضروری ہے کہ ہم دونوں اقتباسات کو کیسے سمجھتے ہیں اور مسیح کی تصلیب کا کیوں اس مضمون میں مطالعہ کرتے ہیں۔

موت اور آسمان پر اُٹھایا جانا:

مسیح کی موت کے حوالے سے قرآن مجید انکار کرتا ہے کہ یہودیوں نے اُسے قتل کیا۔ قرآن کہتا ہے ”انھوں نے نہ اُسے قتل کیا اور نہ ہی صلیب پر چڑھایا اُن پر ایسا ظاہر کیا گیا۔ یقیناً

انھوں نے اُسے قتل نہیں کیا۔ (سورۃ 4: 156) ان الفاظ پر غور کریں کہ اُن پر ظاہر کیا گیا ، کچھ مفسرین نے اسے یوں بیان کیا کہ یسوع کی جگہ کسی اور کو صلیب پر چڑھا دیا گیا (ایک خیال کی مطابق وہ یہودہ تھا) اُسے مسیح کی شکل دی گئی تھی۔

(سورۃ 3: 147) کی آیت کی تفسیر میں یہ بات بیان کی گئی ہے کہ یہودیوں نے اس بات کا انکار کیا کہ انھوں نے مسیح کو نہیں پہچانا۔ اُن کا خیال ہے کہ یہ ایک چال تھی۔ خدا کی بھی چال تھی جو اُن کی چال سے بہتر تھی۔ یہودیوں نے یسوع کو قتل کرنے کی چال چلی اور خدا نے اُس کی جگہ کسی اور شخص کو بھیج کر ایک ساتھ چال چلی۔ اور یہودیوں پر یہ ظاہر کیا کہ انھوں نے اُسے قتل کیا ہے۔ سورۃ 4: 156 قرآن مجید اور انجیل مقدس میں اتفاق پیدا کرنے میں مشکل پیدا کرتی ہے۔ چاروں انجیل کے مطابق یسوع کو صلیب دی گئی۔ اور وہ صلیب پر مرا۔ یہ بات واقعاتی لحاظ سے ہوئی اس لئے ہم اس کو لفظی کہانی نہیں لے سکتے۔ دوسری جانب قرآن مجید اس واقعہ کو التباس اور نظریہ کا دھوکہ سمجھتا ہے۔ یہ بات پہلے ہی ایک بدعتی مسیحی فرقہ میں تھی اس کا ذکر روڈویل نے قرآن مجید کا ترجمہ کرتے ہوئے

سورۃ 4: 156 آیت کے فٹ نوٹ میں لکھا۔ قرآن مجید کے حوالہ سے ایک سوال پیدا ہوتا ہے کہ اگر قرآن مجید ، بائبل مقدس کے اس نقطہ پر اتفاق نہیں کرتا تو یہ کیسے راہنمائی اور روشنی کی کتاب ہو سکتی ہے؟ مفسرین نے اس نقطہ کی طرف توجہ نہیں دی حالانکہ یہ بات توجہ کی مستحق تھی۔

یسوع مسیح کا جسمانی طور پر مرنا دراصل ناقابل برداشت حقیقت ہے۔ پرانے عہد نامہ نے یسوع مسیح کے دکھ اٹھانے، تکلیفیں برداشت کرنے کے متعلق پیشن گوئیاں کی تھیں۔

(یسعیاہ 53: 5-10، زبور 16: 22، دانی ایل 9: 26، ذکر یا 12: 10)۔

یسوع نے (آنے والے مسیح کی) پیشن گوئیوں کی تکمیل کی (متی 4: 5، 14: 17-18،

8: 17 یوحنا 4: 25-26، 5: 39)۔

یسوع نے اپنی زمینی زندگی میں اس کے متعلق بار بار اعلان کیا تھا۔ متی 12: 40،

17: 22-23، 20: 18، مرقس 10: 45 یوحنا 2: 19-20، یوحنا 10: 10-11)

اور مردوں میں سے زندہ ہونے کی تمام پیشن گوئیاں بھی ہوئی تھیں۔

زبور 16: 10، یسعیاہ 26: 19، دانی ایل 12: 2، یوحنا 2: 19-21، متی 12: 40،

17: 22-23) یہ حوالہ جات اس حقیقت پر مبنی ہیں کہ مسیح مرے گا اور وہ مردوں میں

سے زندہ اٹھایا جائے گا۔

[WR: AI 274]

آئیے اس مواد کی تلخیص کرتے ہیں

قرآن مجید کے غیر متنازعہ حوالہ جات مسیح کی موت کی تاریخی حیثیت کی تصدیق کرتے ہیں۔

کیونکہ سورۃ 4: 157 کی تفسیر کو سمجھنے میں الجھاؤ پیدا ہوتا ہے۔ (اُس سے عجیب صورت

حال پیدا ہوتی ہے) مسلم اور غیر مسلم مفسرین یہ جانتے ہیں مسیح کو مارنے والا خود خدا تھا۔
اس بات کا اعزاز انسانی عناصر کو نہیں دیا جاسکتا۔

مسلم اور غیر مسلم مفسرین جانتے ہیں اس مبہم آیت کی مزید تشریح کرنے سے قاصر ہیں
کچھ مفسرین یہ کہتے ہیں کہ اس کو خدا ہی بہتر جانتا ہے۔

وہ عالم جو مسیح کی موت کی تصدیق کرتے ہیں وہ قائم مقام نظریہ کو رد کرتے ہیں۔
اکثر یہ کہا جاتا ہے کہ قرآن مجید کو اس سچائی سے انکار نہیں کہ مسیح کو تاریخی طور پر صلیب
دی گئی بلکہ یہ تفسیر کرنے والے کا بیان ہے۔ اس آیت کی تفسیر کرنے والے مفسرین کی
رائے کہ مسیح کی موت کے انکار کے متعلق ابتدائی معتبر ذرائع اور روایات پر رائے زنی نہیں
کی گئی۔

بہت سے ماڈرن مفسرین مسیح کی تصلیب کے غیر تاریخی پہلو کو نہیں مانتے۔
اس آیت کو سمجھنے کے لئے متنوع طریقہ کار ہیں۔ کونسی شہادت قرآن مجید اور سابقہ الہامی
کتاب سے مناسبت رکھتی ہے۔

ابتدائی شیعہ مسلک نے مسیح یسوع کی تصلیب کو تاریخی لحاظ سے قبول کیا۔
قرآن مجید خود اعتراض کرتا ہے خدا نبیوں کو ایسی موت سے بچاتا ہے۔ یہ غلط ہے۔
بہت سے مسلمان اہل دانش اس بات پر دلالت کرتے ہیں کہ قائم مقام نظریہ کے غیر معتبر
ذرائع اسرائیلی (یہودیوں اور مسیحیوں) سے آئے۔ کئی بار تو مسلمانوں کے الزامات مشکوک و

شہادت پر مبنی ہوتے ہیں۔ گرامر (حرف و نحو) کے نکات قائم مقام نظریہ (یعنی یسوع کی جگہ پر کوئی مرا تھا) اس کی مخالفت کرتے ہیں۔ اب بھی کچھ مسلمانوں کے مسلک اور عالم اس بات پر متفق ہیں کہ یسوع کو صلیب دی گئی صرف اُس کے جسم کو مارا گیا اور اُس کی روح خدا کے پاس زندہ تھی۔

اس اقتباس کے حوالے سے جو بات قابل فہم ہے وہ یہ ہے کہ مسیح کی موت پر یہودی کہتے تھے کہ اُنھوں نے مسیح کو نہیں مارا (سورۃ 4: 157) اُنھیں اپنی کامیابی کا یقین نہیں تھا۔

(اور اسی طرح کا حوالہ (زبور 44) پہلے بھی دیا گیا ہے۔ کہ خدا نے یہودیوں کے ہاتھوں سے مسیح کو مارا تاکہ اُس خدا کا اپنا مقصد پورا ہو۔

لیکن خدا نے اس کی موت کو معطل کر دیا اور اُوپر اُٹھایا / بلند کیا۔ اور اسے زندہ معلم، نبی اور مصنف کے درجہ پر فائز کیا جو زمانوں کے آخر میں دوبارہ آئے گا اور انصاف کرے گا۔ یہ قرآن مجید کی آخری تعلیم سے متعلق ہیں۔ قرآن مجید خود اپنے اس دعویٰ کا عبرانی بائبل مقدس اور نیا عہد نامہ (جو محمد سے پہلے موجود تھے) سے متفق ہے۔

میرا خیال ہے کہ مضمون کے آخری حصہ میں اس بات سے نتیجہ اخذ کیا جاسکتا ہے کہ قرآن مجید یسوع مسیح عیسیٰ ابن مریم کی تاریخی تصلیب کا انکار نہیں کرتا لیکن یہودی جو اُس کے دشمن تھے خدا کے دعویٰ اور کام پر شیخی بھگارتے ہیں ہم نے اُسے قتل نہیں کیا۔ قرآن

مجید نے مسیح کی موت کے تاریخی پہلو کی تصدیق نہیں کی۔ حالانکہ یہ خدا کی نظر میں بہت اہم بات تھی۔

قرآن یسوع کی موت پر بہ نسبت اُس سے پہلے آنے والے نبیوں پر بحث نہیں کرتا اس لئے اُس کی موت کو سمجھنے کے لئے قرآن مجید سے پہلی کتابوں اور خدا کے پیغام (بائبل مقدس اور انجیل مقدس) کو دیکھنا پڑا۔

لیکن ہم کہہ سکتے ہیں کہ یسوع مسیح کی موت کی جو تصویر قرآن نے پیش کی۔ یہ خدا کی فرمانبرداری کا نشان ہے۔ قرآن مجید میں مسیح کے الفاظ کو یہودیوں نے قبول نہ کیا۔ یہ بات شدت پکڑتی ہوئی اُس کے قتل کی طرف چلی گئی۔

شاید ہم نے اس متنازعہ کو اپنے اوپر حاوی کر لیا اور انجام یہ نکالا کہ اس حقیقت کو صرف آسمانی خدا ہی بہتر جانتا ہے۔ قرآن سے پہلے والے واقعات کو مبہم خیال کیا گیا۔ کہ آیا مسیح کی موت صلیب پر ہوئی؟۔ انجیل مقدس میں یسوع کے دشمن طنز اور ٹھٹھے کرتے تھے۔ اُس نے اوروں کو بچایا اپنے آپ کو نہیں بچا سکتا (متی 27 : 42)۔

یسوع کی خدا کے سامنے مکمل فرمانبرداری، بلکہ صلیبی موت۔ اُس کے دکھوں اور اذیتوں کی طرف ایک بڑا اہم اشارہ ہے۔ یہ خدا کے سامنے مکمل وفاداری ہے یسوع خدا کا عہد خادم یا نوکر نے در حقیقت اللہ کے سامنے مکمل دست برداری اور فرمانبرداری دکھائی۔ وہ خدا کے خادموں کا خادم ہے وہ دوسروں کے لئے اپنی جان کا فدیہ دینے لے لئے آیا۔ وہ دکھ اور مشقتیں

اُٹھانے والا خادم ، حقیر و مردود ، مرد غمناک اور رنج کا آشنا ہے ، وہ ابن آدم ، حقیقی انسان
پھر بھی خدا نے اُسے اُٹھایا اور بلند کیا اور دہنی طرف بٹھایا ۔

[WR : JIQ 119-121]

اور اب ہم قرآن مجید سے پہلے والے صحیفوں کے بیانات کو دیکھتے ہیں جس میں یسوع کی
موت کے مقصد اور مطلب کے متعلق بیان کیا گیا ہے .....

دوسرے حصہ پر۔

Two questions from a truth-seeking Muslim on the death of Jesus on the cross: DID He die on the cross, and, if so, WHY did He die on the cross?

[Draft: Oct 24/2009]

"I am looking at the Christians are preparing for this Easter. **I have known from friends that it was the real Christ on the Cross. But my Muslim friends and our [Muslim] teachings say that He was another man. I trust if the bible says then it is CHRIST...**

"Actually **in Muslim faith there are some different stories about crucifixion of Christ.** But need to know the reality. Perhaps I need to re read it for better understanding...but it is very important for me to learn about **why Christ was crucified. He was able to save himself from the enemies...why did he allow them to beat him and take him to the cross?**

.....
First of all, you are right to seek to find out what really happened, and you have also noted that there are many different versions and opinions about the death of Jesus. But as well shall see, the Qur'an actually is clear on the fact that Jesus died (historically), but is ambiguous on what exactly happened at the time of the crucifixion. In general, though, the Qur'an is quite clear in referring to the death of Jesus in several passages, and the one verse which gives rise to the controversy [4.156-157] is admittedly unclear (according to Muslim interpreters over the years).

Before we turn to the controversial passage, let's look at an overview of what the Qur'an teaches in the other passages mentioning the death of Jesus:

"what does the Qur'an mean in its words about the death of Jesus? This question has been debated down the ages by Muslims and Christians.

The first reference is the Meccan sura 19,34/33: '*Peace is upon me the day of my birth, and the day of my death, and the day of my being raised up alive.*'

"This verse speaks of the death of Jesus, which would seem to agree naturally with other verses on the true humanity of the Son of Mary. Being 'raised up alive' might refer to the Gospel story of the resurrection of Jesus. However, the interpretation must be taken along with the earlier verse 19,15, addressed to Zachariah about John the Baptist in virtually the same terms: '*Peace is upon him the day of his birth, and the day of his death, and the day of his being raised up alive.*' Here the resurrection would be the general resurrection at the end of the world.

Because of the difficulty of reconciling this verse about Jesus with a later one (4,156/157) early Islam soon interpreted his death as to occur after his second coming. Baidawi said that after the future descent of Jesus he would remain for forty years and then die and be buried by Muslims. This burial, legend has long held, would be at Medina. **It must be said that the Qur'an knows nothing of these elaborations.**

There is no futurity in the grammar of the Qur'an (19,34/33) to suggest a post-millennial death. **The plain meaning seems to be his physical death at the end of his present human life on earth.**

Next, in the Medinan verse 3,48/55 we read: '*(Recall) when God said: "O Jesus, I am going to bring thy term to an end and raise thee to myself, and purify thee from those who have disbelieved; and I am going to set those who have followed thee above those who have disbelieved until the day of resurrection; then to me do ye return and I shall judge between you in regard to that in which ye have been differing".*'

'Bring thy term to an end' or 'take thee to me* (mutawaffika) is taken to mean 'cause thee to die'. It is used of men dying (2,241/240), and of believers being called to God in the night, raised up to complete a stated term and returning to him. (6,60) This same verb is used again of Jesus in 5,117: '*I was a witness over them as long as I remained amongst them, but when thou didst take me to thyself, it was thou who wert a watcher over them.*' **So that in two verses the return of Jesus to God is spoken of, and his death clearly in 19,34/33.**

"The commentators have had trouble over these verses since they have let themselves be dominated by 4,156/157 which they **assumed** denied the crucifixion. So Baidawi gave five alternative meanings for 3,48/55: it could mean 'achieve the whole of thy term and tarry till thy appointed end', or 'take thee from the earth', or 'take thee to myself sleeping', or 'destroy in thee the lusts which hinder ascent to the world of spirits', or 'some say that God let him die for seven hours and then raised him to heaven'. This last was said to be held by Christians, but perhaps Baidawi felt that the passage compelled some kind of belief in an actual death. ...

In an important study of this question a modern [Muslim] writer says that in 3,48/55 'God is addressing Jesus and says, "Truly I am he who calls you to death" or "It is I who am causing you to die". The construction is the active participle with the pronoun (object) attached. It is followed by the active participle of the verb rafa' (raise) ... The same verb is used in sura 4,157 ... **The deepest point arising from 3,48/55 is the question whether "I am causing you to die and I will receive you beyond death unto myself", may not well describe the actual experience of Jesus in the climax of the rejection that came to its fullness in the Cross.** If so, then the passage relates, not to a still future and post-millennial death (which puts it right outside the immediate context of the Injil's events to which the present force of 3,48/55 seems to relate) but rather... in terms belonging to its inwardness as experienced by Jesus. **In other words, the cross was both anticipated by Jesus and was an actual event in which he really died.** The verse continues, 'I will ... purify thee [or 'clear thee'] from those who have disbelieved'. This vindication of Jesus would be that after his death God raised him to himself. ..." [\[WR:JIQ. 105-107\]](#)

Notice that 3, 48/55 points out that God caused Jesus to die—no matter what kind of death he died or would die (e.g. natural death, death in battle, death as martyr, death as persecuted prophet, crucifixion). **No one actually has the power of death except God—**regardless of who might 'brag' about killing someone. [Compare 3, 145: "*No soul can ever die except by God's leave and at a term appointed.*"]

"Mention has been made of **other Quranic verses which speak of the death of Jesus.**

5,117: 'Take me to thyself or 'cause me to die' (tawaffaitani) has often been interpreted of Jesus dying at some future time, after his second coming. **But on this Dr Mahmud Shaltut, late Rector of Al Azhar university, said, 'the expression tawaffaitani is entitled in this verse to bear the meaning of ordinary death . . .** There is no way to interpret "death" as occurring after his return from heaven in the supposition that he is now alive in heaven, because the verse very clearly limits the connexion of Jesus to his connexion with his own people of his own day and the connexion is not with the people living at the time when he returns... **All that the verses referring to this subject mean is that God promised Jesus that he would complete for him his life span and would raise him up to himself"** [[WR:JIQ](#), 115]

Another Muslim author writes:

"Muslims in general deny the crucifixion although the Qur'an merely states: "They did not slay him, and neither did they crucify him, but it only seemed to them as if it had been so; ... nay God exalted him unto Himself and God is indeed almighty wise." Elsewhere the Qur'an says, "I am about to take you [Jesus] unto Myself and lift you toward Myself" (3.55). Those who argue that Jesus was indeed crucified say that this verse merely denies that "they" (i.e., the Jews) killed him and put paid to their boasts. The second verse is the basis for the notion that Jesus was lifted to God and **that he never died a physical death. This may be difficult to reconcile with Q 5.117, where a conversation takes place between God and Jesus on the Day of Judgment and Jesus says to God:** *"Nothing did I tell them beyond what You ordered me [to say]: 'Worship God [who is] my Sustainer as well as your Sustainer. 'And I bore witness to what they did as long as I dwelt in their midst; But since you caused me to die, You have alone have been their keeper: For you are witness unto everything."* [[WR:QUG](#), 155]

And

"Christ's ascent to heaven has been mentioned twice in the Qur'an. Verse III.48 says: 'God says "O Jesus, I will cause you to die and will take you up to Myself." ' Again verse IV.157, after denying the crucifixion of Christ, says: 'God raised him up to Himself.' According to this quotation Jesus was raised up without dying, **but the first quotation clearly makes his ascension follow death. In other words, the ascension is a resurrection from death, which was indeed foretold by Jesus himself when speaking in the cradle:** 'Peace was on me on the day I was born; peace will be on me the day I die, and peace will be on me the day I shall be raised up again' (XIX.34). [[WR:GCQ](#), 93-94]

Overall, the Qur'an is pretty clear that Jesus expected and experienced a real human death in history prior to the birth of Mohammed.

Muslim exegetes over the years have had a difficulty trying to understand these verses in light of their assumption that 4.156ff denied the crucifixion/death of Jesus—although the Qur'an doesn't actually state that, as we shall see.

Two, both Muslim and non-Muslim scholars have noted that the controversial verse is **shrouded in linguistic ambiguity**.

The verse is precise in that it denies the *boasting* of the Messiah-rejecting Jews (in the passage) – that they personally, finally, and ultimately killed Jesus—but beyond this we

cannot infer much.

Consider some statements on the subject:

“Chapter One was an attempt to correct the assertion of modern non-Muslim students of the Qur'an that the Book denies the crucifixion of Jesus. In a brief discussion of the semantics of 4:157-8, it was also suggested that the Qur'an itself is neutral on the subject of the historicity of the crucifixion and may indeed be read to affirm it.” [WR:CAQ, 143]

“Tobias Mayer (until recently lecturer in Islamic philosophy at the School of Oriental and African Studies in London) suggests that the Qur'anic reference to the crucifixion is in reality "highly ambiguous and does not necessarily contradict the Gospels in itself"..... He quotes some Muslim theologians, such as **Wahb ibn Munabbih and Qasim ibn Ibrahim, who accepted the crucifixion at face value** and he critiques the reliability of hadith usually offered in support of the "standard" interpretation of the end of Jesus' earthly life. According to Malek also, some Islamic scholars point out that the Qur'an does not say that Jesus was not killed, nor does it say that he was not crucified. What it does say is that the Jews did not kill or crucify him. The events of Calvary, by this reading of the Qur'an, are not necessarily to be denied.” [WR:KC, 345-346]

“This phrase [‘was counterfeited to them’] represents the single Qur'anic usage of this form of the root. As an example of *hapax legomenon*, it is among some of the most controversial locutions in exegesis.” [WR:CAQ, 33]

But the best indication of the ambiguity in this version comes from the **comments from the Muslim grammarians** and from the **wide variance in interpretations of the verse**:

For example, those Muslim commentators who were more ‘**grammatical**’ in their analysis of the Quranic text itself **were at odds with those who were dependent on extra-Quranic legends/traditions**. They sometimes noted that the language of the Qur'an allowed alternate interpretations (than just simple ‘substitution’):

“YAHYA IBN ZIYAD AL-FARRA' (d. 207/822-3): Yahya ibn Ziyad al-Farra' was the Kufan author of one of the **earliest extant works on Qur'anic sciences**. His sobriquet is a pun. Thus **he is remembered as one who 'skins' or rigorously analyses language**, not a furrier. **His expertise and reputation** are confirmed by the fact that he was appointed tutor to two sons of the Caliph al-Ma'mun (d. 218/833). His *Ma 'amal-Qur 'an* is mainly concerned with **basic grammatical questions**, much like the later work of the same title written a century later by al-Zajjaj... At 4:157, al-Farra' is concerned only to say that the pronominal suffix *ha'* ending the verbal cluster *ma qataluhu* (the him of they did not kill him) **refers to knowledge rather than to Jesus** 'as when one says: "I knew it perfectly (*qataltu 'ilman*)" and it means "I knew it certainly" instead of [mere] opinion, verbal report or conjecture'. We shall see this grammatical explanation repeated or referred to several times in the following pages. **The important thing here is that this influential scholar and exemplary Muslim did not find it necessary to include a statement either for or against the Christian belief in the historicity of the crucifixion**. As such, his commentary is a good example of the proposition that one of the frequently unacknowledged factors at play in discussions of this issue is that it is simply not as relevant as one might otherwise think. **That al-Farra' also explicitly indicates that it is not Jesus whom the Qur'an is saying was not killed** is also quite significant as a development in the history of the formal exegesis of the verse.” [WR:CAQ, 63f]

“ABU MUHAMMAD 'ABD ALLAH B. MUSLIM B. QUTAYBA AL-DINAWARI (d. 276/889): ... As its name implies, **Ibn Qutayba's *Kitab tafsir gharib al-Qur'an* deals with the difficult passages in the Qur'an. Given the varied interpretations of 4:157 circulating during the time of this author, it comes as no surprise that the verse is treated in this work.** What is surprising, however, is that the 'strange' word chosen for comment is not *shubbiha* or *rafa 'a*, but *yaqman*. The entire explication runs as follows: THEY DID NOT KILL HIM/IT certainly (*ma qataluhu yaqman*) that is: the knowledge ('*Urn*) that they 'killed the knowledge' of him (lit.). [This means that they did not have absolute, certain knowledge, certain in the way that death is certain. 'Death' in Arabic poetry is known by the euphemism *al-yaqm* ('the [only thing which is] Certain').] The saying [*taqawwuT*], 'I killed him certainly (*yaqman*) and I killed him in knowledge ('*ilman*)' is a similar metaphor (*isti 'am*) used in connection [with discussions] of opinion (*ra'y*), *hadlth*, and *kalam*. Thus God says: they did not kill him/it certainly, that is, they were neither sure nor certain about it. The reason for that is that the killing of a thing is by way of vanquishing (*qahr*), and superiority (*isti'la'*), and total victory (*ghalabd*). Thus God is saying: 'They did not know about the killing of the Messiah with true knowledge, thoroughly comprehending the matter; rather it was CONJECTURE.' ... **This brief commentary makes it clear that the author considers it proper to understand that the Jews were not sure of what they had done. This is contrary to translations that read, 'They certainly did not kill him,' and should be considered an important development in the interpretation of the verse.** [WR:CAQ, 65f]

“AL-ZAJJAJ(d. 310/923): Abu Ishaq Ibrahim ibn al-Sari al-Zajjaj, a contemporary of al-Tabari, was a **highly regarded grammarian**, living and working for the most part in Baghdad. **He was the author of several works on lexicography.** In a work on the Qur'an he offers some interesting alternative and innovative approaches to the understanding of this verse, **specifically a concern with grammar, something we have not seen previously.** “It is related in al-tafsir that when God wanted to raise Jesus to Himself and purify him from them, Jesus said to his companions: 'Who among you will accept to have my likeness cast upon them and thus be killed and crucified and enter the Garden?' One of the men answered: 'Me!' So his likeness was cast upon him and he was killed while God raised Jesus to Himself. And all of this is not impossible and I have no doubt that HE/IT APPEARED so TO THEM. ... As for His utterance: AND VERILY THOSE WHO DISAGREE ARE IN GRAVE DOUBT ABOUT IT. This means that those who disagree about his killing are unsure (doubting) because some of them claimed that he was a god and was thus not killed and some of them said that he was killed. Because of this they are doubters (*shakkun*). THEY HAVE NO KNOWLEDGE THEY FOLLOW ONLY CONJECTURE. This is an accusative of exception... The meaning (*al-ma 'no*) is they have no KNOWLEDGE, but they follow CONJECTURE. **Some of them said: 'the ha' (i.e. the pronoun) refers to [their] knowledge. The meaning here is: "they did not kill their knowledge with certainty (*ma qatalu 'ilmahum yaqlnan*)" as one says: "I killed something with knowledge." The ta 'wil of this is: "I knew it with perfect knowledge ('*ilman tamman*).'" And **some** say: AND THEY DID NOT KILL HIM. The ha' refers to 'Isa, as [God] said: AND THEY DID NOT KILL HIM AND THEY DID NOT CRUCIFY HIM. **And both of these readings are permitted.** [WR:CAQ, 72f]**

“AL-ZAMAKHSHARI (d. 538/1144): Widely recognized as one of **the great exegetes of his time and indeed of the entire Islamic exegetical tradition**, al-Zamakhshari

occupies a unique position in the science of *tafsir*. ... Muslims have generally held his work in high esteem, even those who do not share his doctrines. **One of al-Zamakhshari's outstanding achievements is his employment of grammatical and linguistic analysis in dealing with the holy text.** This is considered by some to be his most valuable contribution to scholarship... Al-Zamakhshari then relates the familiar story of how Jesus asked his disciples for a volunteer to be killed in his stead. God cast the likeness of Jesus upon a disciple who was subsequently crucified and killed. The exegete mentions that some believe this to have been Judas, who was substituted for Jesus and crucified as a punishment for his betrayal. ... **That this account is unsatisfactory for al-Zamakhshari is evident when he details the confusion of the witnesses of these events:** 'Some said that Jesus was killed and crucified, and some said, "If that is Jesus, where is our companion, or if that is our companion, where is Jesus?" Some said he was raised to heaven and some said that the face is the face of Jesus, but the body is the body of our companion.' **It is now that al-Zamakhshari begins the grammatical discussion that distinguishes his *tafsir*.** A question, very simply posed, asks: to what subject does the verb *shubbiha*, as predicate, refer? We are already aware of the centrality of this word in the exegesis of the verse, having seen the results of previous attempts at its explication in the substitution theories. **Al-Zamakhshari states that if *shubbiha* has Jesus as its subject, then someone or something is likened to him - not the other way around.** Since this someone or something is never specified in the Qur'an, such a reading is impossible -presumably because one of the purposes of the Book is to instruct the faithful and an allusion to the unknown cannot be considered instructive. The only alternative then is to read *shubbiha* as referring to the most readily available object at hand, namely the prepositional phrase *lahum*. Thus the understood subject of the verb is the impersonal pronoun, i.e. 'It [the affair of the crucifixion] was made obscure to them.' The gloss - perhaps an illustration from common parlance - *huyyila ilayhi* is presented for *shubbiha lahum*. Thus, the following translation emerges: **they killed him not nor did they crucify him, but THE AFFAIR WAS IMAGED SO TO THEM.** ... It is certainly curious that no exegete before al-Zamakhshari expressed an interest in this question. We have seen an interest in grammar before with al-Zajjaj. **But it is still true that no one before al-Zamakhshari went into such detail on grammatical problems in their *tafsir*. If it is 'the affair' that is rendered obscure and not Jesus who is 'made similar' to someone else or someone else who is 'made similar' to Jesus, then this makes room for a break with the substitution legend** and its use in solving the linguistic problem in the Qur'an. This amounts, in the event, to the '**grammatical acceptance' of the possibility** of the Isma'ili *tafsir* presented earlier, quite apart from what this author may have thought of the Shi'a. **In the case of that exegesis, what appeared to them was only the humanity (*nasut*) and not the divine eternality (*lahut*) of Jesus.** [WR:CAQ, 101-3]

Indeed, some of the Muslim commentaries on this passage admit--at the end of their discussion of this verse—that only God knows what really happened!

So, at the end of Muhammad ibn Ishaq's commentary on the various contradictory traditions about this verse (d. 150-1/767-8):

"The commentary ends judiciously with, '**And God knows best how it really was.**'"
[footnote adds: 'Assuming that its author here is sincere, and there is certainly no reason

not to, it connotes, if not denotes, **a certain critical attitude towards the accounts just cited.**’) [WR:CAQ. 62]

And even the great al-Razi (d. 606/1209) ends with it:

“In addition to raising the now familiar point about 'miracles during the time of prophecy', al-Razi's discussion of 4:158 does not go to the same length or depth as his discussion of the preceding verse. He offers a list of varying traditions (without *asanid*), which call for the literal (i.e. dramatic) interpretation of Jesus being physically lifted to heaven. **Al-Razi then adds that these are conflicting theories (*wujuh*) and that God knows best what happened.** However, reference to his commentary on 3:55 does offer some clues as to what he might have thought about verse 4:158. [WR:CAQ. 104-106]

Three, there have been and are now strong/credible witnesses—both Muslim and non-Muslim—that the Qur'an **itself** does NOT deny the crucifixion of Jesus, but that many Muslim **interpreters** have assumed that it does. It is not the Qur'an itself that denies the crucifixion, but only the interpretation of the Qur'an—and those two are NOT the same in Islamic theology!

Consider some of the historical, modern, and summary statements to this effect:

“... modern Muslims have been less eager to read the Qur'anic text as denying the historicity of the crucifixion than other readers.” [WR:CAQ. 16]

"Muslims in general deny the crucifixion although the Qur'an merely states: "They did not slay him, and neither did they crucify him, but it only seemed to them as if it had been so; ... " [WR:QUG. 155]

“As we shall see below, John of Damascus's interpretation of the Qur'anic account [note: as being substitution] is, in fact, unjustifiable. **The Qur'an itself only asserts that the Jews did not crucify Jesus. This is obviously different from saying that Jesus was not crucified.** The point is that both John of Damascus and **many Qur'an exegetes (Arabic mufasssirin), though not the Qur'an, deny the crucifixion.** The Qur'anic exegesis of verse 4:157 is by no means uniform; **the interpretations range from an outright denial of the crucifixion of Jesus to a simple affirmation of the historicity of the event.** The first and by far the most frequent interpretation is that God rescued Jesus from the crucifixion in a miraculous manner and that someone else was substituted for Jesus on the cross - literal Docetism. This explanation is based on various traditions that are sometimes demonized - e.g. by Ibn Kathir - as intrusive to the Islamic tradition and are generally considered to fall into the category *Isra 'iliyyat*. This book will show that at a relatively late date a trend developed in tafsir that sought to free the verse from such perceived extra-Islamic influences.[WR:CAQ. 12]

“The point is that much tafsir, not the Qur'an, denies the crucifixion.” [WR:CAQ. 18f]

“The classical commentators generally **began with the questionable premise that Q 4:157-9 contains an unambiguous denial of Jesus' death by crucifixion.** They found confirmation of this in the existence of traditional reports about a look-alike substitute and hadiths about Jesus' future descent. Then they interpreted the other Qur'anic references to Jesus' death in the light of their understanding of this one passage. **If, however, the other passages are examined without presupposition** and Q 4:157-9 is then interpreted in the light of them, **it can be read as a denial of the ultimate reality of**

Jesus' death rather than a categorical denial that he died. The traditional reports about the crucifixion of a look-alike substitute probably originated in circles in contact with Gnostic Christians. They may also owe something to early Shi'i speculation about the fate of the Imams.³³ [[WR:CAQ](#), 24]

Four. And the fact that the Qur'an is not clear on the subject can also be easily seen from the **very wide range of Islamic interpretation of this verse**—some denying the crucifixion and some affirming it.

“Similarly the complexity of the statements about the death of Jesus (Q 3:55; 4:157-9) has opened the way to a variety of opinions in the commentary literature. The most widely held opinion is that the Qur'an denies Jesus' death and that, therefore, he is alive and will return, undergoing death before being raised alive with the rest of creation on the day of judgement. Others hold that it is only the reality of the crucifixion that is denied, leaving open the possibility that Jesus died another kind of death, perhaps natural. **Others still** would interpret the verses in Q 4 as **denying neither Jesus' death itself nor the reality of the crucifixion. They see there only an assertion that, even though Jesus died, the end result was that the Jews did not succeed in doing away with him, since God raised him up.** Though they boasted of having done so 'it was only made to seem so to them' (Q,4:157).” [[WR:CCQ](#), 89]

"However, there are signs of different opinions. One of the most outstanding modern writers, Dr. Kamel Hussein, says, ' **the idea of a substitute for Christ is a very crude way of explaining the Quranic text. They had to explain a lot to the masses. No cultured Muslim believes in this nowadays. The text is taken to mean that the Jews thought they killed Christ but God raised him unto him in a way we can leave unexplained among the several mysteries which we have taken for granted on faith alone.** ' ... In fact, it must be made quite plain that the Qur'an itself does not say that Jesus suffered in a false body (in the Docetic fashion), **nor does it say that a substitute was made so that somebody else suffered in his place. Any later addition to this is unjustifiable and a perversion of the text.** All that 4,156/157 says is shubbiha la-hum, either 'he was counterfeited for them', or, better, 'it appeared to them as such'. [[WR:JIQ](#), 112]

“Unlike Smith's work, which perceived a 'great unity' in the Muslim understanding of 'Islam', the following discussion will reveal **a great divergence regarding the understanding by Muslims of the crucifixion in the Qur'an.** [[WR:CAQ](#), 22]

The most detailed listing of the historical comments on the 4:157 passage is [[WR:CAQ](#)]. **Here is a summary listing** of the [various positions taken by Muslim exegetes over the centuries](#). I have colored in BLUE the ones who took a different position than the 'popular' view of substitution (or at least criticized the position without deciding on a position). One can see that there are representatives from almost ALL historical schools and doctrinal positions in Islam. There was and is no 'uniform' Muslim position on this matter.

Notice in the “Theory” column that the entries are:

Substitution (somebody other than Jesus was crucified in his place—other than Him being crucified in the place of every OTHER human sinner in history!)

Dual-spheres (the body of Jesus was crucified, but His soul was not killed—and was victorious as in Sura 2, 149/154 and 3,163/169)

Knowledge (passage is not about Jesus being killed but about knowledge being killed, argued from grammar)

Sovereignty (Jews may have killed Jesus—as opponents did to other great Prophets—but God was in control the whole time, and it was God who ‘caused to die’ His Prophet, as in 3,48/55)

Critical/unsure of Substitution (argues that the position is incorrect or inadequately grounded in reliable tradition; sometimes argues that the substitution theme is a foreign element taken from Jews and Christians and useless in understanding the verse)

Figurative Docetism (same as Dual-spheres)

And if you look at the entries which are ‘substitution’ views, **you will find no two interpretations alike**. Some portray Jesus as almost cowardly, trying to avoid death—by causing the death of an innocent disciple volunteer, a guilty Judas, various other figures of conjecture or legend, the enemies themselves (Jews or Pilate even!), or random bystanders. There is no consensus on whether it was miraculous (or simply a case of mistaken identity), on how many disciples there were, of who was actually confused, and even of what ‘raised up’ meant...

“Chapter Three described a trend in *tafsir* that sought to free the Qur'anic text from interpretations based on the extra-Islamic substitution legends. This variation from the more usual patterns of exegesis is one of the principal arguments of the **conclusion offered in this book that Muslims have not all agreed on the interpretation of the verses in question**. This trend of disagreement about the meaning of these verses was seen to have ended abruptly in the fourteenth century. Chapter Four witnessed to the persistence of modern exegetes in denying the crucifixion, **even though many of them disclaimed the utility of early traditions for purposes of exegesis**. [WR:CAQ, 143]

“This survey will show that while **one** particular exegetical stance has held sway over the centuries, Muslim scholars themselves - **some of whom are among the most influential in Islamic intellectual history, were certainly divided as to the meaning and significance** of these most important of Qur'anic words. [WR:CAQ, 11]

“As we have seen, **Muslims themselves do not agree on how to go about interpreting the Qur'anic passages relating to the death of Jesus**. ... If sura 3:55 were considered on its own, it would rather depict Jesus' elevation to heaven after his death. This was **the view of some Muslims in the first generation**. The question, therefore, is whether it is possible to understand sura 4:157-159 in a way that fits the apparent meaning of sura 3:55.” [WR:PM, 137-138]

Historically, the **early Shi'i community** (and those influenced by it) upheld a historical crucifixion of Jesus:

“In what follows we will look at a few selected **Isma'ili texts** that offer an alternative understanding of Q. 4:157. Before proceeding directly to the Isma'ili authors, it is of interest to note that another representative of the Shi'i community, this time the **Zaydis**, **also appears to have taught a seriously divergent understanding** of Q 4:157. The

influential scholar and jurist **al-Qasim ibn Ibrahim al-Rassi** (d. 246/860), founder of the Yemeni Zaydi legal *madh-hab*, **upheld the historicity of the crucifixion of Jesus**. The precise details of his teaching on this topic are as yet unclear. But there seems to be no compelling reason to doubt that he understood the Qur'an as *not* denying that the historical Jesus was actually put on the cross and crucified. **In one passage he explains and justifies the crucifixion of Jesus as a 'ransom to God'**. This indicates that a study of the image and discussion of Jesus in specifically Zaydi literature is likely to yield interesting results ... In an important article published in 1932, Louis Massignon brought attention to what might be thought a somewhat **anomalous instance of the great 'renewer of religion' (*mujaddid*), Abu Hamid al-Ghazali, affirming the historicity of the crucifixion of Jesus**. The authorship of the particular work in which this affirmation occurs, *al-Radd al-Jamil*, has long been disputed, some preferring to ascribe it to one of al-Ghazali's students, and has recently become once again the topic of vigorous scholarly debate. But there is still no completely compelling reason to fully doubt al-Ghazali's authorship. Even if there were, the important point in this context is that **such a work could have been read by generations of scholars as representing the views of al-Ghazali**. This has not been sufficiently appreciated in scholarship on the 'Muslim Jesus'. [WR:CAQ, 77f]

“ABU HATIM AL-RAZI (d. 322/933-4). **This contemporary of al-Tabari was one of the most important early spokespersons for the Isma'ili intelligentsia**. His debates with Abu Bakr Muhammad ibn Zakariyya al-Razi, 'Rhazes' (d. ca. 313/925 or 323/935), are a seminal chapter in the history of Islamic thought. ... The problem of the crucifixion is encountered in the text when the Isma'ili philosopher responds to the great sceptic and physician, who in his *Kitab makhariq al-anbiya* ' **had attacked the Qur'an precisely for denying the crucifixion and contradicting the unanimous view of both Christians and Jews** (cf. above the argument of Ibn al-Rawandi) as a proof that revealed religion is untrustworthy and probably causes more problems than it solves. How, he asks rhetorically, can we be expected to honour such books as holy and revealed if they cannot agree on a simple matter of history and, though not stated explicitly but in the context implied, one that is so pivotal in the respective identities of their followers. **It is of extreme interest here that Abu Hatim, the Isma'ili missionary, does not invoke the easily available doctrine of textual corruption - *tahrif*- to explain the difference**. Rather, his response is based on a much more subtle and radical hermeneutic. **He holds that the key to understanding the verse is in its sequel, 4:158: and they did not really (yaqina) kill him, god has raised him up to himself. This must be read in conjunction with two other important verses in which it is promised that martyrs do not die, but rather remain alive with God (Q. 2:149 and 3:169), inasmuch as Jesus died a martyr. ... He then points out to Rhazes that in fact both scriptures, the Qur'an and the Gospels, agree in letter and spirit**. He refers to the Gospel of John (*Bushra Yuhanna*), which he quotes as 'the Messiah died in the body [*bi-al-jasad*], whereas he is alive in the spirit [*bi-al-ruh*]. So they thought that he who died in the body was delivered from sin.' He also quotes the Gospel of Luke (*Bushra Luqa*), where Jesus is quoted as follows: 'I say to you, oh my dear friends [*awliya'i*], do not fear those who kill the body, but cannot do more than that.' This is similar to his next quotation from the Gospel of Matthew (*Bushra Mata*): 'Do not fear those who kill the body but are not able to kill the soul, and do fear the one who can [both] destroy the soul and cast the body into

the fire [of hell].’ It is important to note that al-Razi also *denies* the crucifixion in *another* work. In that work al-Razi is arguing against another formidable Isma’ili scholar, al-Nasafi. While the exact details of this dispute need not detain us, it has been argued that **al-Razi's apparent turnabout must be understood in the context of the particular *ad hominem* debate** he is engaged in with his fellow Isma’ili disputant. It is also important to observe that this highlights the important fact that **al-Nasafi himself believed in the historicity of the crucifixion**. Unfortunately, the original work in which such an affirmation occurs is known only to us through quotation of select passages. ... Quite apart from some minor discrepancies in the exact wording and numbering of verses from the Gospels, **Abu Hatim demonstrates that both the Qur'an and the Gospels agree that Jesus was crucified when the problematic phrase *wa-lakin shubbiha lahum* is properly understood**. That which appeared to be crucified was precisely the body, what others will refer to as 'the human dimension' (*al-nasut*), while the spirit or true reality of Jesus was 'raised' to his Lord. Thus, according to Abu Hatim, 'these passages from the Gospels are consistent with the Qur'an in terms of their actual meaning, **since both the scriptures attest that Jesus could not be killed in the full sense, that is, in both body and soul**'. [WR:CAQ, 81-83]

“AL-SIJISTANI (d. 360/971). Abu Ya'qub al-Sijistani was first and foremost a member of the **Isma'ili** underground mission - the *da 'wa*, as it is known in Arabic - that operated in the Iranian province of Khurasan and Sijistan during the tenth century. In the later part of his life, al-Sijistani was a supporter of the Fatimid imams whose centre was Cairo in the west. **Both al-Sijistani and Abu Hatim al-Razi uphold the historicity of the crucifixion of Jesus**. Abu Hatim does, as we saw above, on the basis of a hermeneutic strategy. It is the same with al-Sijistani, except here the hermeneutic strategy employed is typological figuration. Al-Sijistani, in his *Kitab al-yanabi'*, says that the truth of the present Qa'im was foretold and predicted through the ministry of Jesus: 'Jesus - may peace be upon him! - gave his community to know that the master of the resurrection (*sahib al-qiyamah*) is the one of whom he is the sign (*al-ladhi huwa 'alamatu-hu*).... **Thus the crucified one on the wood became an unveiled one (*makshuf*), although he was concealed before it (i.e., the crucifixion)**.' Thus, Jesus' mission and status were **made known to the people of his time primarily through the enormity of the crucifixion**. Furthermore, his being crucified foreshadowed the Qa'im's mission of unveiling to all humanity the spiritual realities of the truths hidden in earlier religious law. [WR:CAQ, 84f]

“**The Brethren of Purity (10th century)**: The teachings of the *Ikhwan al-Safa'* on the problem of the historicity of the crucifixion of Jesus are quite uncompromising. 'So Jesus went the next day and appeared to the people and summoned them and preached to them until he was seized and taken to the king of the *banu isra'il*. The king ordered his crucifixion, **so his *nasut* (physical reality) was crucified, and his hands were nailed to the wooden cross and he stayed crucified from morning till evening**. And he asked for water but was given vinegar [to drink]. Then he was pierced with a lance and **buried** in a place near the cross while forty troops guarded the tomb. And all of this occurred in the presence of the disciples. When they saw him they knew that it was he certainly and that he had [not] commanded them to differ about it. Then they gathered three days later in a place. And Jesus did appear to them and they saw that mark which was known by them. The news was spread among the *banu isra'il* that the Messiah was not killed. So the tomb

was opened and the *nasut* was not found. Thus the troops differed among themselves and much idle chatter ensued, and the story was complicated.” [WR:CAQ, 86]

But the later Twelver position sides with the non-crucifixion view:

“These texts demonstrate that there is a serious difference between the Sunni and Shi'i understanding of Qur'an 4:157 and that this difference may not be immediately apparent in a comparison of just the so-called classical works of *tafsir*. **The negative view - that Jesus most certainly was not crucified - is upheld in Twelver Shi'i exegetical literature.** Thus a certain doctrinal rapprochement is achieved between the classical sources of Sunni and Imami Shi'i scriptural commentary, permitting agreement on an important topic between Sunni Islam and Ja'fari or Imami Shi'ism. It is certainly accurate, from one point of view, to assert, with Busse, that 'Shi'i exegesis does not differ substantially from the Sunni.' But what needs to be emphasized is that this **agreement** appears to have been achieved **as the consummation of a process that had begun much earlier - one that would succeed in virtually silencing and marginalizing the Isma'ili exegesis.** [WR:CAQ, 87]

“For the Isma'ilis, Jesus was crucified; for the Twelvers, he was not.” [WR:CAQ, 97]

Five. In some cases, some Muslim authors seem to argue that Jesus could NOT have been killed (successfully and finally) by the Jewish enemies because God would not abandon one of His great prophets in this way. **But this argument or assumption clearly contradicts other clear passages** in the Qur'an which indicate the opposite.

“The Qur'an asserts both the rejection of Christ by man, and the power of God. Human sin in trying to destroy the Messiah is met by divine power, so that men could not hold to their victim. **As Peter said on the day of Pentecost, 'it was not possible' that Jesus 'should be held' by death.** (Acts 2,24) **And it is said several times in the Qur'an that men 'kill the prophets wrongfully'.** (3,20/21; 2,85/9154,154/155)” [WR:JIQ, 115]

“To the assertion that the denial of the crucifixion is in 'perfect agreement with the logic of the Qur'an', it need hardly be pointed out that while it may indeed be "'God's practice" ... to make faith triumph finally over the forces of evil and adversity', it is also obvious that this triumph may have a more mysterious character than Jesus' putative and chance escape - however exciting - from his misguided opponents. After all, **Jesus the prophet, as demonstrated above, is among those in the Qur'an who are vulnerable to physical death, e.g. Muhammad (7:28), Moses (7:155) and Yahya (John the Baptist) (19:15).** Moreover, **a distinctive characteristic of Qur'anic prophethood is the unremitting opposition** that greets those upon whom it is bestowed. **That this opposition frequently ends in the murder of a prophet is well known (e.g. 2:61; 2:87; 2:91; 3:21; 3:183; 4:155[!]).** [WR:CAQ, 41f]

“As was the case in the previous traditions, these two from Qatada make no attempt to identify or name the substitute. They both agree with Wahb's second account in that **they portray Jesus as actively seeking to avoid crucifixion.** Why such a portrayal would have been so popular is somewhat puzzling. There is **evidence to suggest that al-Tabari himself thought such a thing unlikely, perhaps because it would have been beneath the dignity of a prophet, to flee death.** Moreover, the many Qur'anic passages, already cited earlier, which laud death in the way of God (*fi sabil Allah*) would also seem to argue that such action was unbecoming a true Muslim; and Jesus, according to Islam, was

a true Muslim. [WR:CAQ, p. 55]

Six. Several of the more savvy Muslim commentators over the centuries have noted that the substitution legend (i.e. somebody died in Jesus' place on the Cross) was **foreign to the Qur'an** and that no reliable/trustworthy Muslim traditions to that effect existed. In fact, some even went so far as to **denounce the substitution legends as borrowed from Jews or Christians (in the category of Isra 'iliyyat)**. Thus there was **no real data to support such a conjecture**, and there was real data to suggest that it should NOT be adopted by Muslim believers.

"Having thus criticized the principle of the substitutionist theory, Razi reviews the various opinions without endorsing any of them. **He saw these as only conjectures transmitted from one generation to the next; the acceptance or rejection of any of them would be in itself a matter of opinion.** Razi was more concerned with the understanding of Christ, the spirit of God and His Word. [*A Muslim View of Christianity: Essays on Dialogue by Mahmoud Ayoub, Irfan Omar (ed). Orbis:2007, p. 164.*]

"Substitution legends **are not unique to Islam**. Some early **opponents** of Christianity **offered similar speculations**. According to the second-century church father Frenacus (*sic*, for Irenaeus), Basilides the **gnostic** taught that "at the Crucifixion He [Jesus] changed form with Simon of Cyrene who had carried the cross. The Jews mistaking Simon for Jesus nailed him to the cross. Jesus stood by deriding their error before ascending to heaven." In the **third century A.D. Mani of Persia taught that the son of the widow of Nain whom Jesus raised from the dead was put to death in his place.** According to another Manichaean tradition, the devil, who was trying to crucify Jesus, himself fell victim to the crucifixion. In the tenth century A.D. Photius wrote about the apocryphal book, *The Travels of Paul*, in which it was said that another was crucified in Jesus' place.²³ [[WR:AI](#), 280]

"Chapter Two made clear that **the early exegetes were dependent upon sources other than the Qur'an for their interpretations.** These **sources were seen to be of either Jewish or Christian origin.** Moreover, the early interpretations - often taking the form of substitution legends - were the source for the type of exegesis that denies that Jesus was crucified. Chapter Three described **a trend in tafsir that sought to free the Qur'anic text from interpretations based on the extra-Islamic substitution legends.** This variation from the more usual patterns of exegesis is one of the principal arguments of the conclusion offered in this book that Muslims have not all agreed on the interpretation of the verses in question. This trend of disagreement about the meaning of these verses was seen to have ended abruptly in the fourteenth century. [[WR:CAQ](#), 143]

"The Qur'anic exegesis of verse 4:157 is by no means uniform; the interpretations range from an outright denial of the crucifixion of Jesus to a simple affirmation of the historicity of the event. The first and by far the most frequent interpretation is that God rescued Jesus from the crucifixion in a miraculous manner and that **someone else was substituted for Jesus on the cross - literal Docetism. This explanation is based on various traditions that are sometimes demonized - e.g. by Ibn Kathir - as intrusive to the Islamic tradition and are generally considered to fall into the category Isra 'iliyyat.** This book will show that at a relatively late date a trend developed in tafsir that sought to free the verse from **such perceived extra-Islamic influences.** [[WR:CAQ](#), 12]

“Whatever the original impulse may have been, the substitution legend has been a popular exegetical device ever since the second Islamic century. Kamel Hussein, author of *City of Wrong*, assesses the legend by saying, 'The idea of a substitute for Christ is a very crude way of explaining the Qur'anic text. The exegetes, we assume, had to explain a lot to the masses.' ...Hussein's statement is in line with **the modern trend to minimize the value of traditions, especially of the *Isra'iliyyat*, for exegesis. We have also seen that some versions of the substitution legend fall into the category of *Isra'iliyyat* inasmuch as they were related on the authority of Christians or Jews.**” [WR:CAQ, 148f]

[In fact, the earliest authority that some version of the substitution-theory is ascribed to is Ibn Abbas, but this ascription is not considered very trustworthy, because the tafsir associated with this name (*Tanwir al-miqbas*) is also associated with others—even the identically worded tafsir!

“The work which this study will examine as a test case for the establishment of criteria for dating, but which also has certain intrinsic interests, has seen a large variety of ascriptions. The text, often known as *Tanwir al-miqbas min tafsir Ibn 'Abbas*, is (1) **found listed under Ibn 'Abbas** in both Brockelmann and Sezgin; (2) **listed under al-Kalbi** in both Brockelmann and Sezgin, and studied as such in Wansbrough's *Quranic Studies*; (3) treated as the *tafsir* of **al-Dinawari** by myself in an article on al-Zuhri, where I first raised this issue of ascription and suggested simply that assigning this text to the fourth century made the most sense (a point I now wish to argue more fully and to justify; the relationship between the texts ascribed to al-Dinawari and al-Kalbi was also noted in Wansbrough's work); and (4) **listed under al-Firuzabadi**, once again in both Brockelmann and Sezgin. ... **Within the limits of textual transmission, all these texts, ascribed to these four people who lived between the first and the ninth hijri centuries, are identical; there can be no doubt that we have a case here of proliferation of ascription.** ... The prime fact to keep in mind in the following discussion is very simple: **all the texts discussed here are, in essence, identical; only the ascription varies.** [Andrew Rippin, *The Qur'an and its Interpretive Tradition*, Ashgate/Variorum:XV:39f]

“As mentioned above, traditions are of various kinds depending on the ultimate authority to which they are attributed. Research has been unable to produce any *ahadith* on the crucifixion of Jesus that go back to the Prophet (*hadith nabawi*), or of that category termed *hadith qudsi*, i.e. *hadith* that transmit the direct speech of God. The oldest authority for any tradition on the subject is Ibn 'Abbas. Aside from the *tafsir* attributed to him, **later exegetes cite him as an authority for traditions about this verse. None of these agrees with the *Tanwir al-miqbas*.** This would seem to support, at least partially, Rippin's analysis referred to above. [WR:CAQ, 47f]

This is part of the reason some of the Muslim exegetes cast doubt on the reliability of tradition (over against the force of grammar) in interpreting this verse.]

“WAHB IBN MUNABBIH (d. 114/732). By far the most popular versions of the substitution legend are related on the authority of Wahb. He is the Yemeni scholar of earliest times who is best known for his knowledge of Judaism and Christianity. Ground-breaking scholarship on him and his literary legacy was published by Professor Khoury of Heidelberg. Wahb, highly regarded in many traditional learned circles, is the source of

many traditions dealing with other biblical subjects and, in modern times especially (but not exclusively), **much of his exegetical and biblical tradition has been anathematized as *Isra'iliyyat***. In light of this, it is somewhat ironic that the most influential traditions denying that Jesus was crucified are traced to his authority. As the author of several books on various subjects, **Wahb acquired a reputation that varied from trustworthy to 'audacious liar'**. [WR:CAQ, p49f; liar cite is: Ahmad b. Muhammad ibn Khallikan]

“Al-Maturidi objects to this story (i.e. substitution legend) because it has not been attested by a sufficient number of tradents or witnesses - it is *kha-bar wahid*, a single report as distinct from *khavar mutawatir*, a widely attested report transmitted by a variety of different chains of transmission. He further suggests that just because the report is considered *mutawatir*, one cannot discount that it might be a lie. He says that the confusion (*tashbih*) in *wa-lakin shubbiha* refers to the reports about the event rather than to the event itself. That is to say, the Jews did not want to admit that they could not find Jesus, and thus they falsely claimed to have killed him. [WR:CAQ, 74]

Seven. If the majority opinion of Muslims on the street today might be that of substitution, it was **rejected** by some of the more scholarly, pious, and influential Muslim writers down through the ages.

Consider this discussion by a modern Muslim author:

“The first to **seriously question the substitutionist idea altogether** was the **famous commentator Abu'l Qasim al-Zamakhshari** (d. 538/1143). His objections are **based only on grammatical considerations**. Nevertheless, he provides new arguments for many commentators after him. He begins by asking to what the verb *shubbiba* refers. If it is made to refer to Christ, then Christ is the one to whom something else is likened, not the one likened to something else. **The verb, however, cannot have as its subject the one killed**, since he is never mentioned in the Qur'an. Thus it must refer to the preposition "to" (them), that is, "they were made to imagine it." It is possible also to make the verb *shubbiha* refer to the one slain, as in the clause, "We have surely killed the Christ, Jesus," that is, the one who was made to appear to them like Jesus, His famous disciple, Nasir al-Din al-Baydawi (d. 685/ 1286), repeats the same objections, and then adds, "or it may be that no one was killed; rather his being killed was falsely claimed and spread among men." Baydawi does not, unfortunately, develop the idea further.

“The thinker who really faced the theological and philosophical issue that the substitutionist interpretation implies was Fakr al-Din al-Razi (d. 6067 1209). Razi was not satisfied with repeating the views of his predecessors; rather, he **subjected every view to the careful scrutiny of his sharp analytical mind**. He begins by raising two questions. The first is the one raised by Zamakhshari, already discussed. The second and more important question concerns **what would happen if it is supposed that the likeness of one man could be cast on another**. Two problems would result. First, it would open the gate of sophistry so that no social norm such as marriage or ownership rights could be ascertained. Further, this would lead to doubt in historical testimony, that is, the ongoing transmission of historical reports (*tawdtur*). This historical transmission provides a sure source of knowledge, provided that *tawdtur* is based on concrete data. If, however, we allow the possibility of the occurrence of such confusion of identity, this

would necessitate in the end doubt in all sacred laws (*shara'i*). Nor can it be argued that such an occurrence is possible only during the ages of prophets. This is because although the age of prophetic miracles (*mu'jizat*) has ended, nonetheless the age of *kardmdt* (miracles as divine favors) has not, for miracle as divine favors are possible in every age. "In sum, the opening of such a gate necessitates doubt in *tawdtur*, and this in turn necessitates doubt in fundamentals (*usul*), and **this in turn necessitates doubt in the prophethood of all prophets**. This is a branch (*far'*) necessitating doubt in fundamentals and must therefore be rejected." ... **Having thus criticized the principle of the substitutionist theory, Razi reviews the various opinions without endorsing any of them.** He saw these as only conjectures transmitted from one generation to the next; the acceptance or rejection of any of them would be in itself a matter of opinion. Razi was more concerned with the understanding of Christ, the spirit of God and His Word. [A *Muslim View of Christianity: Essays on Dialogue* by Mahmoud Ayoub, Irfan Omar (ed). Orbis:2007, p. 163-164.]

But, for some reason, these critical and revered Muslim thinkers were **all but ignored** by later exegetes, when it can to this important verse:

"This review of **al-Razi's *tafsir*** has shown a refreshing attempt towards a new understanding of the problems presented in 4:157. Although he certainly stops short of actually affirming the usual Christian idea that Jesus was put on a cross and killed, al-Razi, **in his criticism of the substitution legend**, moves considerably towards such a position. In view of the enormous weight these traditions exerted, **it is remarkable that this Ash'arite Shafi'i scholar went as far as he did.** Our brief examination seems to confirm that his *tafsir* is less a *tafsir*, in the classical sense, than it is a philosophical treatise. What is curious, however, is that his commentary on this verse has been virtually neglected by non-Muslims in their missionary efforts. **Likewise it is puzzling that this *tafsir* has had so little influence on later Muslim exegetes.** [WR:CAQ, 107]

"**IBN KATHIR (d. 774/1373).** Abu al-Fida' Isma'il b. 'Umar ibn Kathir was born near Basra in 701/1301. Educated in Damascus, he became an authority on the Shafi'i legal method and composed a universal history for which he is best known. **His *tafsir* exhibits a strong reliance upon tradition** and is considered by Muslims one of the most important works in the genre. Although it is well known that this student of the influential revisionist-reformer Ibn Taymiyyah (d. 728/1328) was **concerned mainly with reiterating the traditional themes of religious science, it is surprising that his *tafsir* shows nothing of the rational approaches of al-Razi.** Although it might appear infelicitous to mention such divergent temperaments in the same paragraph, it may be recalled that al-Razi carries the title of *mujaddid* for the sixth century, and was an exponent of the same legal school as Ibn Kathir. **We also know that the *tafsir* of al-Zamakhshari had by this time acquired wide fame. It is therefore at least somewhat strange that an exegete writing in the fourteenth century could have avoided reference to such commentaries. Nonetheless, this is precisely the case with Ibn Kathir. Ibn Kathir's commentary is replete with vilification** of the Jews, missing no opportunity to call down the curse of God on those who mocked and envied Jesus' ability to perform miracles (by God's will). [WR:CAQ, 110-111]

Eight. We have already noted, also, that the **grammar** of the controversial passage tends to argue against a substitutionist interpretation—as pointed out by outstanding

Muslim exegetes of the past (as well as others).

“On the words *shubbiha la-hum*, this writer [E.E. Elder] comments that **'there is no mention of a substitute here, or anywhere else in the Koran.** It seems obvious that it cannot refer to Jesus. It certainly must refer to something else that has been mentioned. Now the phrase could be translated, "it was made a resemblance to them", or more freely, "it was made a misunderstanding—a perplexity to them". **In that case the subject understood would refer to his crucifixion.** The verse could then be properly translated, "Yet they slew him not, and they crucified him not - but it (his crucifixion) was made a misunderstanding to them". His crucifixion perplexed them. They saw the event, but failed to appreciate its inner meaning. **They even thought they had power over his life'**. This would be the meaning of the words which follow in this verse: 'and those who differed about him were in doubt concerning him: no sure knowledge had they about him [or it], but followed only an opinion.' [[WR:J1Q](#), 119-121]

As we have noted earlier from Muslim authorities, the grammar of the passage is fairly clear in asserting that (1) the 'counterfeiting' would have been from something onto Jesus—and *not* from Jesus onto a substitute [Al-Zamakhshari]; (2) that the 'him' of 'they did not kill him' has to refer to 'knowledge' and not to Jesus [Al-Farra, Al-Zajjaj]; and (3) that this means the phrase should be 'the *affair* of the crucifixion was made obscure to them' [Al-Zamakhshari, Ibn Qutayba]. All of these grammatical truths would subvert the substitutionist theory.

Nevertheless, English translations or interpretations can sometimes **smuggle these extra-Qur'anic elements** into the English text (against proper Islamic exegetical beliefs):

“Then, because of their breaking of their covenant; and their rejection of the Signs of Allah; and their seeking to slay the Prophets without cause; and their saying: Our hearts are wrapped up in covers; whereas Allah has sealed them up because of their disbelief, so that they believe but little; and their disbelief; and their uttering against Mary a grievous calumny; and their saying: We did kill the Messiah, Jesus son of Mary, the Messenger of Allah; whereas they slew him not, nor did they compass his death upon the cross, **but he was made to appear** to them like one crucified to death; and those who have differed in the matter of **his having been taken down alive from the cross** are certainly in a state of doubt concerning it, they have no definite knowledge about it, but only follow a conjecture; they certainly did not compass his death in the manner they allege; indeed, Allah exalted him to Himself; Allah is Mighty, Wise, and there is **none among the People of the Book but will continue to believe till his death that Jesus died on the cross**, and on the Day of Judgment Jesus shall bear witness against them; (4.156ff); [[WR:Q5](#), Muhammad Zafrulla Khan, 1970.; notice the embellishments to the text, brought in from (perhaps) some strands of Muslim interpretive traditions.]

While other interpretations/translations **faithfully preserve the inherent ambiguity** in the text:

“157. And their saying: "We have killed the Messiah, Jesus, son of Mary and the Messenger of Allah." They neither killed nor crucified him; but **it was made to appear so unto them.** Indeed, those who differ about him are in doubt about it. Their knowledge does not go beyond conjecture, and they did not kill him **for certain**; 158. Rather Allah raised him unto Him. Allah is Mighty and Wise. [[WR:Q2](#), Cairo]

“157 and for their saying, 'We killed the Messiah, Jesus son of Mary, the apostle of Allah'—though they did not kill him nor did they crucify him, but **so it was made to appear to them**. Indeed those who differ concerning him are surely in doubt about him: they do not have any knowledge of that beyond following conjectures, and certainly they did not kill him. 158 Rather Allah raised him up toward Himself, and Allah is all-mighty, all-wise. [WR:Q3, phrase-by-phrase]

But **legends were added to the grammatical analysis** of the verse—from outside the Qur'an:

“This rather dreary inventory of definitions was thought to be justified for obvious reasons. Although such an idea as 'substitution' could possibly be implicated in the second definition of the active voice, this would seem to be quite a reach in the context of the dictionary meaning of the verb. Of course, the Qur'an existed before dictionaries and lexicons were compiled. It is, therefore, interesting to note that this active voice does appear in a Qur'anic variant (*qira 'a*) of 4:157. As in the case of the exegetes, the only synonym offered that is not derived from the same root is *huyyila*. However if, as Lane suggests, the passive voice is synonymous with certain uses of the Vth and VIIIth forms, then some indication of its semantic range may be obtained by reference to extra-Qur'anic usage. The terms *tashbih*, *mutashabihat* and *mushtabih* are frequent technical terms in exegesis and other religious discussions. The first can mean: comparison, allegory, simile, metaphor, parable or anthropomorphization. The remaining words can mean: obscure, suspicious or doubtful. These latter are generally used when speaking of unclear Qur'anic passages that are sometimes interpreted allegorically or metaphorically, or are explained by reference to heretofore unsignalled or extra-Qur'anic events. By this, I am not proposing a semantic leap. It would be difficult, if not impossible, to argue from these facts that the phrase *shub-biha lahum* should be translated as 'it was allegorized to them'.

But the fact is that quite early in the history of the exegesis of this phrase the meaning of the verbal phrase was enhanced with a new layer of drama by way of the substitution legends. The main point here is to highlight the fact that the Qur'an neither supports nor rejects the substitution of another human being for Jesus in this context, being serenely indifferent to the entire question. [WR:CAQ, 35f]

Nine. In opposition to the substitution theory, some Muslim interpreters held what might be called the '**Dualist**' position—that the Jews crucified the **body** of Jesus (but this did not stop Him from overcoming death through resurrection), but could not kill the **soul** of Jesus. This interpretation was popular among early Shi'ia and fits well with other passages/teachings of the Qur'an.

“Others take a different line and say that Jesus died indeed, but his death was only of the body, like that of all true servants of God and martyrs of Islam. Sura 2,149/154 says: '*Say not of those who may be killed in the way of God, "Dead"; nay, (they are) alive, only ye are not aware.*' And 3,163/169 says: '*Count not those who have been killed in the way of God as dead, nay, alive with their Lord, provided for.*' Others also say that what the Jews could not kill was the soul of Jesus. As it says in the Gospel, '*be not afraid of those who kill the body, but are not able to kill the soul; but rather fear him who is able to destroy both soul and body*'. (Matt. 10,28) [WR:JIQ, 113]

“The second way in which the term 'Docetic' may be used is as 'figurative Docetism'.

Here the 'appearance' refers to the body of Jesus, which was certainly crucified, as distinct from his spiritual and eternal reality that, by its very nature, is invulnerable to suffering and death. It is this figurative Docetism that is evident in the story of the mystic/martyr hero Mansur ibn al-Hallaj (d. 309/922). According to none other than Abu Hamid al-Ghazali (d. 505/1111), al-Hallaj, as he was being crucified in Baghdad for his various sins, uttered our problematic verse from the gibbet: *'They did not kill him and they did not crucify him, it only appeared so to them.'* We are to understand from this account that al-Hallaj **understood the verse to mean, in the case of both Jesus and himself, that it was only the human element and not the divine that was crucified.** [[WR:CAQ](#), 4]

“As we will see below in Chapter Three, the Isma'ili scholars of the tenth and eleventh centuries saw perfect harmony between this Qur'anic verse and the Gospels, as for example when Jesus instructed his followers to fear not the one who can kill the body but fear the one who can kill both the body and the soul. Thus it is equally possible to state that these Muslim exegetes may also have been 'correct'. Such a Docetic reading may, in fact, be behind the following brief Nusayri catechism: **Question 75:** Was Christ crucified and killed as the Christians say in their account of him? **Answer:** Know that there is no truth in that, for the Jews (Q. 4:157-8) 'did not slay him, neither crucified him, only a likeness of that was shown to them ... But God raised him up to Him' as God says (Q. 3:169) **'Count not those who were slain in God's way as dead, but rather living with the Lord, by him provided.'** [[WR:CAQ](#), 6]

One modern Muslim authority espouses this view, while pointing out that the substitution view makes little salvation-history sense:

“In Islam, on the authority of the Koran, Jesus has a mission as a *rasul*, a Prophet of the highest degree who brings a restatement of God's religion (3:46-60). It is said, too, that he did not die upon the cross: "They slew him not but it appeared so to them" (4:157). **A crucifixion took place, but Jesus is alive in a principal state, outside the world and time:** "But God took him up to Himself. God is ever Mighty, Wise." (4:158).

"It is in fact the common belief among Muslims that the crucifixion was an illusion, or that someone else was substituted for Jesus. This idea of the crucifixion as an appearance, called *docetism*, was found among Marcionites and in Manicheism. **While popular belief cannot be held to account, the crucifixion as a pointless charade can hardly be meet to God's purpose, and two thousand years have not shown what God could have meant by such sleight of hand. Nor does the Koran warrant such a view.** Rather, it is that the crucifixion of Jesus does not play a role in the Islamic perspective any more than does his superhuman origin, for salvation in Islam results from the recognition of the Absoluteness of God and not from a sacrificial mystery. **Since Islam believes that Jesus will return at the end of time, his death was no more than apparent and did not, as in Christian belief, involve a resurrection after the event.** In Islam it is the absolute, or higher, reality that takes precedence in the Koran over the appearances of this world, be they of life or of death. **It is this verse about the state of martyrs which holds the key to understanding "They slew him not": "Say not of those who are slain in God's way that they are dead; they are living but you perceive not" (2:154). Or: "Think not of those who are slain in the way of God that they are dead. Nay! they are living. With their Lord they have provision" (3:169)."** [[WR:NEL](#),

s.v. "Jesus"]

Ten. Although the dualism approach fits the passage well, an alternative approach—perhaps called the **'their evil intention versus His sovereignty'** interpretation—seems to me to make the most sense of the passage and the other Qur'anic data, especially Sura 8:17.

In a nutshell, here is a statement of this position:

"To return to our theoretical reader, they could hold a view that, whoever the THEY might be, it is clear that it is God himself who determines such important matters as the fate of his Son. Thus, even if to all outward appearances THEY did actually KILL AND CRUCIFY Jesus, it was only through the mysterious working out of the will of God, what Muslims might refer to as divine permission (*idhri*). **THEY ultimately had no agency in the matter: 'it only appeared so to them'**. [[WR:CAQ](#), 8]

"Sobhi Malek certainly takes up this last possibility. He examines the Qur'an's comment on the famous **Battle of Badr** when the few troops under Muhammad defeated an overwhelmingly large force of Meccans. **"It was not you that killed them," declares Sura 8:17, "but God. And when you threw (a handful of dust at the enemy), it was not you, but it was God."** Although the odds were greatly against Muhammad and his men, the Quraysh were defeated. How? By God's intention and involvement in the action. So, perhaps, with Sura 4:157, suggests Malek:

"What if this **same interpretative principle were to be applied to the controversial verse of sura 4:157?** In that case, the verse could read like this: 'The Jews said, 'We killed Christ Jesus, son of Mary, the messenger of God.' **Yet, it was not the Jews who acted at Calvary, it was God.** They did not kill him nor did they crucify him, but it was made to appear to be so. Rather, it was God who prepared him for this very purpose; God sent him to die!

"Some such interpretation actually fits best with the three other Qur'anic statements that speak explicitly about Jesus' death, two of which place the death of Jesus before his resurrection or ascension... The Qur'an asserts, moreover, that some prophets are indeed wrongfully killed (Sura 4:155; 2:87). So why not Jesus? ... Tobias Mayer (until recently lecturer in Islamic philosophy at the School of Oriental and African Studies in London) suggests that the Qur'anic reference to the crucifixion is in reality "highly ambiguous and does not necessarily contradict the Gospels in itself". ..... He quotes some Muslim theologians, such as Wahb ibn Munabbih and Qasim ibn Ibrahim, who accepted the crucifixion at face value and he critiques the reliability of hadith usually offered in support of the "standard" interpretation of the end of Jesus' earthly life. According to Malek also, some Islamic scholars point out that the Qur'an does not say that Jesus was not killed, nor does it say that he was not crucified. What it does say is that the Jews did not kill or crucify him. The events of Calvary, by this reading of the Qur'an, are not necessarily to be denied." [[WR:KC](#), 345-346]

And this position fits well with the Qur'anic witness:

"The third text [Sura 3:55] tells us **how God foiled the Jews' plot against Jesus:** *And [the Jews] plotted and planned, and God too planned, and the best of planners is God. Then God said: 'Jesus, I am causing you to die and I will exalt you to Myself, vindicating*

you from the unbelievers over whom your followers will have the victory at My hands and then, at the resurrection, is the homecoming of you all. I will be the arbiter of all your disputes.' (3:54-55). Here again, in God's words to Jesus, we have the verb *tawaffa*, meaning 'to cause to die' or 'to take back'. It is followed by the verb *rafa'a*, meaning 'to lift up' or 'to exalt'. **The order in which these verbs appear suggests that 'lifting up' means resurrection from death towards the One who causes people to die and rise again.** If this is the meaning of the verse, then God's triumph over the Jews is his lifting Jesus to himself after raising him from the dead. [[WR:PM](#), 131-132]

“An alternative interpretation. The question, therefore, is whether it is **possible to understand sura 4:157-159 in a way that fits the apparent meaning of sura 3:55.** ... I believe there is a possible explanation that **does justice to both texts.** In sura 4:157, we have the statement, 'But they killed him not, nor did they crucify him'. The first verb used here is *qatala*. It denotes the action of causing someone to die violently ('to slay', 'to murder'). The second verb, *salaba*, expresses the act of crucifying someone, thus condemning him to a dreadful, shameful death, and making him appear an odious criminal. This is in line with what the Torah says: 'If a man guilty of a capital offence is put to death and his body is hung on a tree, you must not leave his body on the tree overnight. Be sure to bury him that same day, because anyone who is hung on a tree is under God's curse' (Deut. 21:22-23; cf Gal. 3:13). ... **The Jews wanted to subject Jesus to such a shameful death (cf. Matt. 27:20-23). But did they succeed? They certainly thought they did, but they were under an illusion, for God saved his servant, cleared his name of guilt and justified him by raising him from the dead and lifting him up to be with himself.** This amazing act of divine intervention threw the Jews into confusion. **Once they realized that the tomb was empty, they no longer knew if they had really killed Jesus.** 'Assuredly, they did not kill him' because God had subsequently brought him back to life, vindicated his name and honoured him by raising him to himself. ... If we accept this interpretation, the verb *rafa'a*, 'to lift up' (4:158), would refer to God raising Jesus from the dead as well as raising him to heaven. **The thrust of this text about Jesus would in some way be similar to what we find in another Qur'anic text concerning those who die as martyrs. Just as God honoured Jesus by lifting him up to heaven, he honours the martyrs by bringing their souls to himself: 'Do not ever think of those who are killed in the cause of God as being dead — rather as living in the presence of their Lord and in His providence, rejoicing in the blessing God has brought them' (3:169-170).** ... Again I would stress that this alternative interpretation is only a possible interpretation. It does, however, allow us to interpret the verb *tawaffa* in sura 3:55 in its common usage as 'to cause to die'.” [[WR:PM](#), 137-138]

“How then can the passage, 4,156/157, be interpreted? In a penetrating article on this subject some years ago, E. E. Elder remarked that 'the verse does not say that Jesus was not killed, nor was he crucified. It merely states that they (the Jews) did not kill or crucify him. This is true historically, although the responsibility was theirs, the Roman soldiers actually did the work ... But there is another sense in which neither the Romans nor the Jews crucified Jesus. At Pilate's judgment, Jesus answered ..." *Thou wouldst have no power against me, except it were given thee from above*" .' (John 19,11) ... The Jews thought they killed Christ, though ' *they did not certainly kill him*'. **In fact, men could not kill the Messiah, only God could do that, in his mysterious purposes.** There is a **parallel to this interpretation in sura 8,17** when the Muslims were rejoicing over the

victory at Badr and taking all the credit to themselves. **They were sternly reminded that man can do nothing of himself, a doctrine that became deeply rooted in Islam. 'Ye did not kill them but God killed them, and when thou didst throw, it was not thou but God who threw.'** [WR:JIQ, 119-121]

“Thus, even if our verse said that Jesus did not die, we would be compelled to ponder the more profound meaning such a statement demands. But it does not say this. The verse states that the Jews did not kill him. The semantic constitution of such a statement strongly points to a reading that would go well beyond the mundane realms of murder and physical death. By extension the same applies to the statement that they did not crucify him inasmuch **as the 'him' can be understood, in light of the above quotation, as the eternal reality (khalid/khuld) of Jesus.** This will be the thrust of **certain 'dissident' Muslim interpretations of this verse by, for example, Abu Hatim al-Razi, al-Sijistani and the Ikhwan al-Saja'** ... [WR:CAQ, 41]

“THEY DID NOT KILL HIM AND THEY DID NOT CRUCIFY HIM, BUT IT appeared so unto them, must be seen as parenthetical in support of the condemnation of *kufr*, which in this case is located in a few especially reprehensible actions of a group who esteemed themselves jews. In this context it is no more than an apostrophe meant to underscore the vanity and futility of *kufr*. As we shall see, this is the way the Muslim specialists, the *mufasssirun*, read it; and it is also the way it is understood by a few Western scholars of the Qur'an. This, of course, raises the question: If the Qur'an insists that the Jews did not really kill or crucify Jesus, then **what is it about their actions, depicted in 4:157, that is being condemned? On this point there is near unanimity: they are being condemned for their boast that they were able to contravene the will of God** by killing his prophet and messenger, Jesus the son of Mary. Thus the concerns of this verse come more sharply into focus. **It is not really a discussion about the historicity of the crucifixion of Jesus.** [WR:CAQ, 27]

“Finally, it is quite clear that **such a death, though seemingly the result of human perfidy, is really a work of less fallible design: No soul can ever die except by God's leave and at a term appointed.** *Whoso desireth the reward of the world, we bestow on him thereof; and whoso desireth the reward of the hereafter, we bestow on him thereof. we shall reward the thankful.* (3:145)” [WR:CAQ, 41f]

I must comment here that the first time I read the Qur'an all the way through, my response to Q4.157 was to understand it as in the Battle Badr passage and this approach was confirmed (to me) in the Zabur, Psalm 44:

O God, we have heard with our ears, our fathers have told us, what deeds you performed in their days, in the days of old: 2 you with your own hand drove out the nations, but them you planted; you afflicted the peoples, but them you set free; 3 for not by their own sword did they win the land, nor did their own arm save them, but your right hand and your arm, and the light of your face, for you delighted in them.

This principle – that God can use good agents or bad agents to achieve His will – is constantly asserted through the pre-Qur'anic revelation.

One particularly vivid case of this featured in both the Bible and the Qur'an is the story of Joseph. Sura 12 describes how Joseph's brothers acted treacherously against Joseph and sold him into slavery. God exalted Joseph in Egypt, however, and he was a source of

great deliverance for his brothers and his family—and indeed the entire area.

But God used the betrayal of his brothers to get him to Egypt—to deliver a rescue for the area. God was not thwarted by the evil of Joseph’s brothers—He used that treachery for good:

*“When Joseph’s brothers saw that their father was dead, they said, “What if Joseph should bear a grudge against us and pay us back in full for all the wrong which we did to him!” So they sent a message to Joseph, saying, “Your father charged before he died, saying, ‘Thus you shall say to Joseph, “Please forgive, I beg you, the transgression of your brothers and their sin, for they did you wrong.”’ And now, please forgive the transgression of the servants of the God of your father.” And Joseph wept when they spoke to him. Then his brothers also came and fell down before him and said, “Behold, we are your servants.” But Joseph said to them, “**Do not be afraid, for am I in God’s place?** “And as for you, **you meant evil against me, but God meant it for good in order to bring about this present result, to preserve many people alive.** (Genesis 50:15).*

A good summary of the above data would include the elements in these statements:

“The cumulative effect of the Quranic verses is strongly in favour of a real death, and a complete self-surrender of Jesus. ' From within the experience of Jesus, on every Quranic hypothesis, there was this drawing nigh unto death, this obedience of steadfastness going forward, in loyalty to vocation, into the storm-centre of Jerusalem's bigoted hostility . . . The Quranic Jesus is one whose words and person were rejected, with all the vehemence of Jewry's will to slay . . . Perhaps we have too long allowed the study of all this to be monopolized by anxious controversy over the sequel (which Heaven knows is urgent enough), yet obscuring all the while the immense Quranic implications antecedent to the Cross.' [[WR:JIQ](#), 119-121]

And, from [[WR:CAQ](#), 24]

“The variety of interpretation, whether by Muslim scholars or scholars from outside the Islamic religious tradition, encountered in the following pages may be arranged under three categories:

1. No one was crucified.
2. Jesus was crucified, but this happened only because God decided so; it was not a result of the plotting of the Jews.
3. A person other than Jesus was crucified. This is the view most widely held in the contemporary Muslim world.

In the main, the position put forth here agrees in part with the recent authoritative discussion found in the *Encyclopedia of the Qur'an*:

‘[T]he Qur'anic teaching about Jesus' death is not entirely clear-cut. Three things, however, may be said with certainty. First, the Qur'an attaches no salvific importance to his death. Second, it does not mention his resurrection on the third day and has no need of it as proof of God's power to raise the dead. Third, although the Jews thought that they had killed Jesus, from God's viewpoint they did not kill or crucify him. **Beyond this is the realm of speculation.** The classical commentators generally began with the

questionable premise that Q 4:157-9 contains an unambiguous denial of Jesus' death by crucifixion. They found confirmation of this in the existence of traditional reports about a look-alike substitute and hadiths about Jesus' future descent. Then they interpreted the other Qur'anic references to Jesus' death in the light of their understanding of this one passage. **If, however, the other passages are examined without presupposition and Q 4:157-9 is then interpreted in the light of them, it can be read as a denial of the ultimate reality of Jesus' death rather than a categorical denial that he died.** The traditional reports about the crucifixion of a look-alike substitute probably originated in circles in contact with Gnostic Christians. They may also owe something to early Shi'i speculation about the fate of the Imams.'

Finally, we should note one other important thing about this issue—that the Qur'an **explicitly says that it agrees with prior revelation** (e.g. the Hebrew Bible and the New Testament)—as Abu Hatim pointed out in the 4th Islamic century. This has important implications for how we understand both the Qur'anic passage and how we study the 'why' of the crucifixion of Jesus in the next part of this article.

“Death and ascension. On the subject of Christ's death the Qur'an denies the Jews' claim to have killed him. It says: *'They did not kill him or crucify him but so it was made to appear to them ... assuredly they did not kill him'* (IV.156). The words 'so it was made to appear to them' have been taken by **some** commentators to mean that a person other than Christ (Judas, according to one conjecture) was given his appearance by God and was crucified in his stead. Here, it has been suggested, lies the explanation of verse III.47 which, after mentioning the Jews' refusal to recognise Jesus, says that they devised a stratagem, but God also devised a stratagem which was better than theirs. The Jews' stratagem is held to have been a plot to kill Jesus, while God's stratagem was to put another person in the place of Jesus, thus deluding the Jews into thinking that they had crucified him. ... **Verse IV. 156 presents a difficulty in respect of the concordance of the Qur'an with the Gospel. According to the four Gospels, Jesus was crucified and died on the cross. The event is described circumstantially and in terms which cannot be taken in any but the literal sense.** The Qur'an on the other hand, refers to the crucifixion as an illusory appearance. This interpretation existed previously in the form of a doctrine adopted by certain heretical Christian sects, to which Rodwell's translation of the Qur'an refers in a footnote under verse IV.156. **But a point arises in relation to the Qur'anic version: how can its dissent from the Gospels be reconciled with the clear recognition of the Gospel by the Qur'an as a book containing guidance and light? This point has not received in the commentaries the attention it deserves.** [[WR:GCQ. 93-94](#)]

“The evidence that Jesus actually died physically on the cross is overwhelming. For one, the **Old Testament predicted it** (Isa. 53:5-10; Ps. 22:16; Dan. 9:26; Zech. 12:10), and **Jesus fulfilled the Old Testament prophecies about the Messiah** (Matt. 4:14; 5:17-18; 8:17; John 4:25-26; 5:39). Furthermore, **Jesus announced it in advance over and over again** (Matt. 12:40; 17:22-23; 20:18; Mark 10:45; John 2:19-20; John 10:10-11). Also, all the predictions of his resurrection (Ps. 16:10; Isa. 26:19; Dan. 12:2; John 2:19-21; Matt. 12:40; 17:22-23) are based on the fact that he would die. Only a dead body can be

resurrected. [[WR:AL](#) 274]

.....

Ok, let's try to summarize this data:

The non-controversial Qur'anic references to the death of Christ are clear in affirming a historical death.

Because of a perceived conflict with an interpretation of 4:157, these verses were re-interpreted (sometimes almost bizarrely).

Muslim and non-Muslim interpreters know that God caused Jesus to die—no human agency could take credit for it.

Muslim and non-Muslim scholars know that the passage is obscure and not clear enough to build such a 'large' doctrine on. (Some even add the phrase 'And God knows best what happened'!)

Scholarly exegetes who were closer/truer to the text tended to reject/criticize the substitution legends.

It is frequently known that it is not the Qur'an that denies the historicity of the Cross, but rather some interpreters of the Qur'an who do so.

The range of interpretation of the verse by Muslims over the years shows that 'denial of the Cross' was not an early/reliable and consensus tradition.

Many (most?) modern Muslim scholars do not hold to the non-historicity of the crucifixion of Jesus.

There were several equally plausible ways of understanding the verse, which fit with the other Qur'anic witnesses and the witness of the prior Books.

The early Shi'i community explicitly accepted the historicity of the crucifixion of Jesus.

The Qur'an itself shows that the objection that "Prophets are protected by God from such deaths" is false.

Several Muslim intellectuals had argued over the centuries that the substitution legends were illegitimate intrusions into the interpretation, mostly coming from the unreliable *Isra 'iliyyat* (from both Jewish and Christian sources). And in some cases the alleged Islamic sources were too suspect themselves to be used for establishing proper Muslim belief.

Several of the most learned, respected, and submitted Islamic scholars in history rejected or criticized the substitution view.

The grammar of the controversial passage militates against it supporting a substitution theory.

Some Muslim scholars/groups held (a few still hold) that Jesus was crucified, but that only His body died—His spirit was alive to God.

But the understanding which makes the most sense out of the passage, the other passages on death, the repudiation of the boasts of the Jews in 4:157, their uncertainty about their success in overcoming/extinguishing a Prophet of God,

and the wording about the Battle of Badr (and the passage in the Zabur 44 I cited) is that God caused Jesus to die at the hands of the Jewish enemies—for His own sovereign purposes—but that He cancelled that death and exalted/raised Jesus up to honored status as a Living Teacher, Prophet, and Judge who will come again at the end of time.

This latter understanding agrees with the pre-Qur’anic revelation—in conformity to the claims of the Qur’an itself that it ‘confirms’ the Hebrew Bible and New Testament (as they existed at the time of Mohammed).

So, in this **first part of the article**, I think we can conclude that the Qur’an does not deny the historical crucifixion of Jesus, but only denies that his Jewish enemies were correct in their boasts to have thwarted God by executing/extinguishing His Messenger with finality. And that the Qur’an does attest to the historical death of the historical Jesus—and that it was special in the eyes of God.

The Qur’an **does not discuss the meaning of that death**—other than as a martyr before God, as with other prophets—and to understand the meaning of that death we have to look at the pre-Qur’anic revelation/messages of God (i.e. the Hebrew Bible and the Injil). But we can say this about the Qur’anic portrayal of the death of Jesus—as a mark of His submission to God:

“The Quranic Jesus is one whose words and person were rejected, with all the vehemence of Jewry's will to slay . . . Perhaps we have too long allowed the study of all this to be monopolized by anxious controversy over the sequel (which Heaven knows is urgent enough), yet obscuring all the while the immense Quranic implications antecedent to the Cross.' ... So in the Gospel the enemies of Jesus mocked him, 'he saved others, himself he cannot save ... He trusted in God, let him deliver him'. (Matt. 27,43). **The submission of Jesus to the will of God, 'even unto the death of the cross', is a major clue to the mystery of his suffering. The deep Semitic religious attitude of utter self-surrender to the will of God is here.** Jesus is the '*abd*, the servant, fully surrendered to God and so truly worshipping him. He is **the servant of the servants of God**, who 'came not to be ministered unto but to minister, and to give his life a ransom for many'. He is the Suffering Servant, 'despised and rejected of men'. He is the Son of Man, the Messiah, truly human, yet exalted, for ' God raised him to himself.' [WR:JQ. 119-121]

And so now we look for statements in the pre-Qur’anic scriptures about the purpose and meaning of the death of Jesus...

On to Part Two...

[The Christian ThinkTank...](http://www.Christian-thinktank.com)[http://www.Christian-thinktank.com] ([Reference Abbreviations](#))